

DR. KOCSISNÉ DR. FARKAS CLAUDIA

„A ZSIDÓ ISKOLA: FÉNYSUGÁR”

**IRÁNYOK ÉS ZSIDÓELLENESÉG A FASISZTA
OLASZORSZÁG OKTATÁSPOLITIKÁJÁBAN**

HABILITÁCIÓS ÉRTEKEZÉS

OR-ZSE, BUDAPEST, 2013

TARTALOMJEGYZÉK

Bevezetés	3
A fasizmus iskolája	7
Út a kirekesztésig.....	31
Az 1938-as esztendő	40
Iskolai fajvédelem.....	46
Zsidó iskolák	59
Fajvédelem az egyetemen	74
Giuseppe Bottai	78
Az 1938-as faji törvények	81
Összegzés	89
Irodalmak jegyzéke	92

Bevezetés

A „Ventennio” éveiben Olaszország a fasizmus szorításában élt. A fasizmus, mint politikai ideológia és rendszer újfajta valóságot teremtett. Benito Mussolini országa új időszámításba kezdett: a fasizmus hatalomra jutásától kezdve jegyezték az éveket, 1922-ben az I. évet írták, a XXI. pedig az utolsó volt a rendszer történetében.

Hatalmának elején az olasz fasizmus nem volt egységes képződmény és a nem fasiszta érzelműek számára létezett némi mozgástér. Mussolini rendszere még megtűrt más hangokat: működhetett ellenzék, szakszervezetek, vallási egyesületek. Jogosítványainak jelentős részétől megfosztva, de az országnak volt parlamentje. Mussolini hatalmának megtartása, majd bebetonozása érdekében felszámolta a jogállamot. Az állam, a társadalom és a kultúra fasizálása az 1924-es Matteotti-gyilkosság után vett lendületet. A vegytiszta fasiszta rendszer kiépítésének állomásaként 1925-ben jelentősen kiterjesztették a kormányfő személyi jogkörét, 1926-tól rendeleti kormányzásra kapott felhatalmazást a kormány, 1928-ban pedig egy új választási rendszer bevezetése révén megszűnt a parlament szerepe. Az egész rendszer tevékenységét a Fasiszta Nagytanács, mint pártállami csúciszerv koordinálta. Csak a fasiszta párt hangjait lehetett hallani. A Duce diktatúrája tökéletesen zárt.

Az 1920-as és az 1930-as évek fasizmusa között minőségbeli különbségek voltak. Hatalmának első időszakában Mussolini egyszerűen „diktátor” volt, a harmincas években más szereppel és feladatokkal azonosult. Az új évtizedben, új céloknak alárendelve a fasizmus belsőleg és külsőleg is átalakult. Itália birodalmi álmokat kergetett, katonai színek vetültek a mindennapokra. Fojtogató volt a szabadság hiánya.

Az iskola világa kulcsfontosságú terület volt a fasiszta rendszer számára, mert itt formálódott az ifjúság. A fiatalok világszemléletét a diktatúra hívószavai alapján kívánták alakítani, és elkápráztatni őket egy „új kultúra” víziójával. Ebbe beletartozott, hogy Itáliát vezető politikai hatalomként láttatták, magasztalták az erőt, a harcot. Mussolini „új embertípus”, a „homo fascistus” kinevelését vizionálta, azt akarta, hogy az olaszok „szolgai fajból” végre „uralkodó fajjává” váljanak. Az iskolának alárendelt szerep jutott. A Duce saját eszközévé tette: úgy tekintett rá, mint a fiatalok fasizálása elsősorú színterére. Az oktatási rendszer a rezsím propagandájának kényszerű terjesztője lett, a fasiszták kezében az egyik leghatékonyabb eszköz a tömegtámogatás megszerzésében. Kiemelt cél volt, hogy minden pillanatban ellenőrzés alatt tartsák az ifjúságot, és felkészítsék őket a harcra, amit a fasiszták

az élet legfontosabb céljának tartottak. A fasiszta indoktrináció és a „megregulázás” processzusával próbálták biztosítani, hogy az iskolapadokból olyan emberek kerüljenek ki, akik képesek lesznek – Mussolini jelszavával élve – vakon „hinni, engedelmeskedni és harcolni”.

A Mussolini-rezsim hosszú harcot vívott, míg kisajátította az ifjúság nevelését. A „Ventennio” az iskolai erőterben fokozatos fasizálást hozott, a harmincas évek végére pedig a rendszer iskolája a fasiszta jelzón túlmenően a „rasszista” jelzót is kiérdemelte. A fasiszta rendszer fejlődésének adott szintjén, 1938-ban a zsidók kitaszítását fogalmazta meg: a zsidókra mutatott rá, mint legfőbb ellenségre, amely Olaszország felemelkedésének útjában áll.

Az 1938-as esztendő alapvető változásokat tartogatott az olaszországi zsidó közösség számára. „Felejthetetlen év” volt, de negatív értelemben. A Mussolini-rezsim zsidóellenes politikája következtében a zsidók kitaszítottak lettek, átírásra szorult az országhoz fűződő kapcsolatuk, szertefoszlott a befogadó Olaszország illúziója. Az iskola világát érte az első, valódi faji alapú támadás a fasiszta Olaszországban: az iskolafalakon belüli jogkorlátozó intézkedések időben előbb és külön kerültek megfogalmazásra, mint a többi zsidóellenes törvény. A fasiszta rezsim az iskola világából a zsidók totális kizárását célozta. Törvény erejével vette elejét annak, hogy a „tisztá olaszok” közelébe zsidók kerüljenek.

A nevelési-oktatási szféra „zsidótlanítása” szerves részét képezte egy nagyobb politikai (ezzel együtt nevelésügyi) paradigmának. A fasiszták uralni akarták a nevelési színtereket, „teljesen olaszra” tenni, azzal az érveléssel a háttérben, hogy itt formálódik a nemzet szellemi ereje, melyet a zsidók jelenléte – a korabeli szóhasználatkal élve – valósággal „megfertőzne”.

Az iskolai „zsidótlanítás” 1938. augusztus elején a Nemzeti Nevelés Minisztériumának körlevéláradatával kezdődött, majd 1938 szeptemberében kizárták a zsidókat az olasz iskolákból. Később a fasiszta kormányzat korrigált, és két további rendelkezéssel lehetővé tette zsidó elemi- és középiskolák létesítését.

A fasiszta kormány korrekciós rendelkezéseit a zsidó iskolák létesítése vonatkozásában az olaszországi zsidó közösség nem csupán lehetőségnek, de jognak és kötelességnek érezte. A fasizmus üldöző törvényeire „zsidó iskolák” („scuola ebraica”) létrehozása volt a válasz. Az állami iskolákból kizárt diákok tanulhattak, biztonságot és reményt kaptak, erőt meríthettek a zsidó iskolákban, melyeket „Izrael hite táplált”.

Habilitációs értekezésem témaválasztásának fontosságát az adja, hogy a magyarországi neveléstörténeti munkákból nem ismerhetők meg a két háború közti Olaszország oktatáspolitikai jellemzői és az Itáliai-félsziget zsidóságának története is kívül esett eddig a hazai kutatók érdeklődési körén. A habilitációs értekezéssel szeretném pótolni legalább részben ezeket a tudományterületi hiányokat.

Habilitációs értekezésem fókuszában a fasiszta Olaszországban 1938-ban létrejött zsidó iskolák problematikája áll. A témaválasztást indokolja, hogy az iskolai szintén 1938-ban bevezetett zsidóellenes intézkedésekről magyar nyelven jelenleg nem áll rendelkezésre szakirodalmi feldolgozás. Az értekezés célja, hogy összegyűjtve, rendszerezve és elemezve az olasz zsidókat az iskola világában 1938-ban ért jogfosztással kapcsolatos ismeretanyagot, eddig feltáratlan területeket mutasson be és bővítse az eddigi ismereteket.

Az volt a célkitűzésem, hogy az olasz zsidókat az iskolai szintén 1938-ban ért diszkriminációt komplex módon, oktatáspolitikai keretekbe ágyazva, az olasz iskola fasizálása csomópontjainak és a főbb oktatáspolitikai irányoknak együttesében mutassam be. Ezt követően az 1938-as olasz zsidótörvény születési körülményeiről, rendelkezéseiről, majd a rá adott zsidó reakciókról szólok.

A dolgozat megírásában az vezérelt, hogy ráirányítsam a figyelmet az olasz zsidóság Mussolini-rezsim alatti sorsára és az 1938-ban létrejött zsidó iskolák nagyszerűségére, „fénysugár-voltára” a fasiszta diktatúra sötétségében. Múltjuk megismerése lehetőséget teremt összehasonlító (nevelés)történeti vizsgálódásokra és az egyetemes zsidó történelem lapjainak kiszélesítésére.

Dolgozatom elkészítéséhez jelentős számú olasz nyelvű forrásmunkát használtam fel. A múlt lapjainak megidézéséhez haszonnal forgattam oktatásügyi dokumentumokat, korabeli törvényeket, rendeleteket. A történetek rekonstruálásában fontosak a személyes visszaemlékezések. Értékes és unikális (nevelés)történeti forrást jelentő visszaemlékezések hozták közel hozzám a Mussolini-rezsim diszkriminatív törvényeit átélt-megélt embereket. A visszaemlékezések segítenek megérteni, mit jelentett az egyes ember, a fiatalok számára az eltávolítás az iskolából. Emlékeik segítenek megérteni a magyarázatok, a makro- és mikrotörténet egyidejű vizsgálata pedig közelebb vihet a valóság feltérképezéséhez. A visszaemlékezések segítségével próbáltam rekonstruálni a múlt lapjait és körképet adni, pillanatokat felidézni zsidó iskolákból.

A jelentős számú forrás elemzése, értelmezése és szintetizálása eredményeképpen sikerült új területet beemelni az egyetemes

(nevelés)történeti vizsgálódások körébe és azt új eredményekkel gazdagítani.

A habilitációs értekezés első fejezetének megírásával a fasiszta Olaszország oktatáspolitikai irányainak bemutatása, egy markáns ív felrajzolása volt a célom, melynek végpontja az iskola teljes fasizálása. A második részben annak tárgyalása következik, hogy olasz zsidók számára a fasiszta korszakban véget ért a jogbiztonság, a „viruló esztendők”, és a 30-as években a rezsím sajátos kettős kommunikációja megtévesztő volt számukra. Ezt követően szólok az 1938-as jogfosztó intézkedésekig vezető út főbb állomásairól, „Az iskolai fajvédelem” című egység keretein belül pedig az 1938 őszen meghozott iskolai zsidóellenes jogszabályok bemutatására vállalkoztam. Az értekezés ötödik tematikai egységének a „Zsidó iskolák” a hívószava. Visszaemlékezések segítségével megpróbálom rekonstruálni a múlt lapjait, felidézni a zsidó iskolában töltött időt, és arra keresem a választ, hogy mit jelentett a kitaszított diákok számára az iskolák létrehozása. Ezt követően a diszkrimináció másik színterére, az egyetemekre koncentráltam, majd Giuseppe Bottai, az iskolai fajvédelmi intézkedések fő ideológusa engesztelhetetlen antiszemitizmusának mozgatórugóit keresem. A záró fejezet megírásával az 1938-as fajvédelmi kerettörvény születési körülményeinek, a törvény tartamának és hatásainak megismertetése volt célom.

A fasizmus iskolája

Giovanni Gentile reformja

Benito Mussolini rendszere számára az iskola az ország fasizálásának és a hatalom megszilárdításának eszköze volt, egyben a leghatékonyabb fegyver a nemzet spirituális egységének megteremtéséhez és biztosításához. A fasiszta iskola „küldetése” az volt, hogy létrehozza és megerősítse a nacionalista és fasiszta tudatot az új generációkban, minden társadalmi rétegben. A Mussolini-rezim hosszú csatát vívott, hogy kisajátítsa az új generációk nevelését. A hosszú út kezdő és végpontját 1923 és 1939 jelöli: a Gentile-reform és a „Carta della Scuola” („Iskolai Charta”). Igazából ez utóbbi valósította meg az oktatás fasiszta reformját, melyet Mussolini már több mint másfél évtizede áhított. A folyamat végére az oktatás szabadsága „halott” (Vertecchi, 2006).

Benito Mussolini „a legfasisztább reformnak” nevezte az Olaszországban 1923-ban végrehajtott oktatási reformot (Palermo, 2011, 21.). Kidolgozója Giovanni Gentile volt, aki 1922-ben, a fasizmus hatalomra jutásának évében került az Olasz Közoktatásügyi Minisztérium élére. Kitűnő filozófus hírében állt, az olasz egyetemek egyik kiválósága volt, akit mélyen foglalkoztattak a nevelés és az oktatás kérdései. Kinevezése Mussolini politikai opportunizmusának következménye, aki Gentile személyében „trójai falóként” a legjobb garanciát látta politikai ellenfeleinek meggyőzésére is. Az „olasz nép nevelője”, „egy új korszak prófétája”, a „Harmadik Olaszország vízionáriusa” – ahogy akkoriban Gentilét jellemezték – 1923-ban Olaszországban iskolai reformot hajtott végre, rekordidő alatt, rekord mélységűt (Sante Di Pol, 2005).

Hamar kitűnt a miniszter ellentmondást nem tűrő stílusa. Félreérthetetlenül tudatta, hogy az iskola világában a minisztérium abszolút hatalmát kívánja érvényesíteni. Szándéka az volt, hogy az olasz iskolát kihozza mély válságából. Szerinte az iskolára misszió hárul. Lényege, hogy „új embert” teremtsen, akit újfajta kapcsolat fűz az államhoz és a tekintélyhez. Úgy vélte, hogy sok állampolgár tudatában a rend, az állam és annak törvényes szervei iránti engedelmisség nem tisztázott. Meglátása szerint az iskola egyik legfőbb feladata, hogy belenevelje az emberekbe a törvénytiszteletet, a rendet, a fegyelmet, az eszes engedelmisséget és szeretetet az állam iránt. Szabadságfogalma ellentmondásos, értelmezése szerint a szabadság annyit jelent, hogy az egyén mindenben aláveti magát a közösség, az állam, a nemzet

akarátának, sőt, csakis így találhatja meg létének értelmét. Akkor lehet boldog, ha kijelentheti, hogy vágyai egybeesnek az állam érdekeivel. Állami mindenhatóság, az egyén tökéletes alávetettsége, rend, fegyelem, törvény- és tekintélytisztelet alapfogalmak Gentile gondolatrendszerében (Palermo, 2011; Boselli és Serio, 2005).

Reformjának megítélése és hatása az egyes oktatási szinteken eltérő. Pedagógiai és adminisztratív szempontból is összetett és ellentmondásos volt az 1923-as reform. Tagadhatatlanul fellelhető benne a liberális szellem nyoma, ám maga a struktúra tekintélyelvű, kioltva az előbbi jelleget. „Merevsége” és az egyén tökéletes alávetettségének hirdetése nem tették szimpatikussá, egyidejűleg azonban modern pedagógiai áramlatoknak is teret engedett.

Az általános iskolában fontos pedagógiai és didaktikai reformoknak nyitott utat, amit Giuseppe Lombardo Radice, az alapfokú képzésért felelős szakember szorgalmazott és ő jegyezte a Gentile-reform elemi iskolát érintő részeit (Margiotta, 1975). Az elemi iskolák számára kidolgozott terveket a fasiszta kormányzat elfogadta és támogatta. Az 1924-es Matteotti-gyilkosság után azonban Lombardo Radice számára világossá vált a fasiszta rezsim totalitárius szándéka, ezért már nem működött együtt a kormánnyal (Lombardo Radice-Ingrao, 2005).

Amíg hivatalban volt, azon fáradozott, hogy az olasz iskolát a reformpedagógia elvei alapján „forgassa fel” és újítsa meg. Lombardo Radice szerint változtatásokra volt szükség, mert az iskola világa enciklopédikus és könyvszagúvá vált. Őt valósággal elvarázsolták a reformpedagógia jelszavai, úgy, hogy csakis egyfajta iskolát akart, amit „scuola serena”-ként teoretizált („derűs iskola”). A „scuola serena” a „scuola attiva”-nak („aktív iskola”, „cselekvő iskola”) különleges modellje kívánt lenni, amelynek középpontjában a gyermeki aktivitás fejlesztése áll. Lombardo Radice programjai a módszereket a reformpedagógia elvei alapján újították meg. Munkájának köszönhetően az 1923-as reform az elemi oktatásba egy radikálisan újszerű pedagógiai mentalitást vezetett be, ellentétben azzal, ami addig az olaszországi pedagógusok körében megszokottnak számított. Radikális volt, amit az új programok a tanítóktól elvártak a diákkal való kapcsolat és viszonyulás terén. A reform a tanítóknak lehetővé tette, hogy új felé induljanak, elszakadjanak a hivatalos programtól. Nem akart bevezetni absztrakt programokat, mereven előírtakat, sem az olasz nevelési hagyományoktól idegen tantárgyakat. A didaktika új értelmezést nyert, a „tanítás művészete” helyett a „diák megfigyelése, ösztönzése” lépett helyére, újszerű tanári szerepet fogalmazott, mely abban áll, hogy segítenie kell

a diákok kreatív tevékenységeit, ösztönöznie kell őket az önálló gondolkodásra (Cavallera, 1997).

Egy megújítási folyamat szellemi atyja volt, munkájának köszönhetően az elemi iskola valóságos didaktikai forradalmat élt át. Pedagógiája európai mércével is kimagasló. Gondolatrendszere tele volt újításokkal: újraálmodta a tanár-diák kapcsolatot, nyitott a helyi kultúra, „a népi gyökerek” felé, figyelt a népre és nevelési szükségleteire. Nagy lökést adott a népoktatás kiszélesítésének, harcolt az analfabétizmus ellen. Munkáinak központi gondolata az önnevelés volt.

Itáliának bemutatott példaértékű iskolákat, melyeknek megélt tapasztalataiból bőven merített az 1923-as iskolareform kidolgozásakor. Azon fáradozott, hogy az „új iskolákat” ismertté és működővé tegye Olaszországban és minden iskolába bevigye a „scuole nuove” („új iskolák”) áldásait (Burza, 1999).

Az 1923-as reform programpontjaiba beillesztette a korszak úttörő pedagógiai kísérleteinek elemeit. Nagy hatással volt Lombardo Radicére a zsidó Franchetti-házaspár Montesca-kísérlete (Bistoni, 1997), Maria Boschetti Alberti Muzzano-i és Agno-i iskolája (Saltini, 2004), és Giuseppina Pizzigoni „La Rinnovata”-ja (Cassottana, 2004).

A szicíliai pedagógus „műzsái” között szereplő Maria Boschetti Alberti 1917 és 1924 között Muzzano-ban, majd 1925 és 1951 között Agno-ban az „új nevelési elvek” alapján tanított és jelentős változtatásokat vitt végbe. Giuseppe Lombardo Radice a reformer tanítónőről csak az elismerés hangján tudott szólni. A pedagógusnő fő nevelési célja az volt, hogy a „hagyományos iskolából” „derűs iskolát” csináljon. A tanítónő szerint ennek az iskolának az a lényege, hogy itt a gyerekeket szeretetteljes légkör veszi körül, a jóra tanítják őket, megpróbálják körülvenni a művészettel, a zenével, a költészettel, vagyis a Széppel, felkeltik érdeklődésüket a tanulás iránt. Módszer és idő szabadsága priori volt. Maria Boschetti Alberti felismerte, hogy a diákok intellektuális sajátosságai különbözőek. Nem lehet ugyanazokat a módszereket alkalmazni mindenkinél, nem lehet homogenizálni a didaktikai praxist. Rájött, hogy az ismeretek akkor válnak élővé, amikor a diák a saját életében is alkalmazza azokat. Az ő iskolájában, a „scuola serena”-ban a tanár feladata az volt, hogy ismereteket közvetítsen, aki jó értelemben magára hagyja a diákokat az elsajátítási folyamatban, azzal a meggyőződéssel, hogy csak az ily módon megszerzett ismeretanyag tud rögzülni. Pedagógiai missziója az alábbiakban foglalható össze: felszabadítani az egyént, megsokszorozni a benne rejlő képességeket és kompetenciákat (Boschetti Alberti, 2004).

Boschetti Alberti használta a dialektust, a hagyományt, a népköltészetet, a közmondásokat, amelyekkel a diákok kifejezőkészségét

akarta növelni. Az iskola a tanítónő elképzelései szerint a gyermeki életet reprodukálta, a környezetét. A gyerekeket az önirányításra nevelte. Boschetti Alberti egészen egyedüli nevelő volt, a tanítóság nem foglalkozás volt nála, hanem misszió. Tanítói szerepében facilitátor volt, aki segítette a gyerekek önmegvalósítását. A „scuola serena” példája bizonyítja, hogy a diák, ha nagyfokú szabadságot kap, ha a lehető legnagyobb mértékben tisztelik a személyiségét, ha amennyire csak lehetséges, az önnevelésre ösztönzik, sikerrel veszi az akadályokat (Saltini, 2004).

Lombardo Radice Giuseppina Pizzigoni-nak is neves méltatója volt. Iskoláját, a milánói „La Rinnovata”-t modellértékűnek tekintette, annyira jónak és eredetinek találta a Pizzigoni-kísérletet, hogy széleskörűen merített is a „La Rinnovata” példájából. Ez volt az egyik legnagyobb hatású, legtöbb hívet gyűjtő iskolakísérlet, amelynek az 1923-as reform éveiben is sok támogatója volt. Giuseppina Pizzigoni lázadt korának iskolája ellen, mert az szerinte csak az intelligenciával törődött és nem az érzésekkel és az akarattal. Ő az egyéniség, a tapasztalat, a szellemi erő mellett voksolt, kiemelten fontosnak tartotta a művészi hajlamok pártolását és fejlesztését is. Ráébredt, hogy a XX. századi Olaszországban hagyományosnak számító tanítási módszerek nem kielégítőek. Egy olyan kreatív ember számára, mint ő, elfogadhatatlan volt a csakis ismétlésekre alapozott iskola, ami a „magolásra”, a „kívülről megtanulásra” épít. Megfigyelte, hogy mi teszi eredménytelenné a tanítást, mi az, ami a gyerekek érdeklődésétől és igényeitől távol áll. Szerinte az, hogy az iskolában olyan módszerek jellemzőek, amelyek nem teszik lehetővé a diákok számára az önkifejezést, és nem adják meg számukra a tanulás örömét (Pizzigoni, 1910a; Pizzigoni, 1910b).

1911-ben Pizzigoni engedélyt kapott arra, hogy Milánó külvárosában, a „La Ghisolfa”-nak nevezett területen, a Via Bovisa-n beindítsa sajátos módszertani, didaktikai kísérletét, differenciális tanítási tervét. 1927 októberében az iskola új épületet kapott, felavatták a „Scuola Speciale Rinnovata”-t. Az elméleti és a gyakorlati pedagógia művelői körében, Itáliában és külföldön egyaránt nagy volt az érdeklődés a Pizzigoni-féle módszerek iránt. Giuseppina Pizzigoni az iskolát 1911-től 1929-ig igazgatta, ezt követően módszerének bemutatása és terjesztése töltötte ki napjait. Munkájának köszönhetően 1927 és 1947 között Belluno, Palermo, San Romano, Ravenna városa is pizzigoniánus iskolákat nyitott, néhány milánói iskola pedig részben vette át a Pizzigoni-módszert. Évről évre nőtt a Rinnovata-ba járó diákok száma (Cassottana, 2004).

Pizzigoni olyan iskolát hozott létre, amely a gyermek sokoldalú képzsét valósította meg. Meggyőződése volt, hogy az „aktív iskola” átveszi a helyét a „lexikalizáló iskolának”. Első vonalba radikális szervezési és metodológiai újításait helyezte: küzdött a verbalizmus és a dogmatizmus ellen. A közvetlen tapasztalat fontosságát hangsúlyozta, a tanulási folyamat interaktív jellegének szükségességét, szerinte csak így tud megvalósulni a világra nyitott, kísérletező, tapasztalati iskola. Olyan módszert álmódott, ahol a gyermek áll a tanítás középpontjában. Vallotta, hogy a tanulást minden támogatja, ennek minden a forrása lehet, ide számít a környezet, a diákot ért hatások, a tanári megnyilvánulások is. A megértés, tanulás alapja nála a megfigyelés, a kutatás. Pizzigoni a felfedezései tanulás megszállottja volt, elképzelése szerint a megoldást a diáknak kell felfedeznie, tanári irányítás mellett. Nagyon lényegesnek tartotta, hogy a gyerekek maguk jöjjenek rá az összefüggésekre.

A Pizzigoni-módszer „kerek iskolát” vázolt fel: óvodáskortól a serdülőkorig. Alapelv volt a gyermeki önállóság és a személyiség sokoldalú fejlesztése, továbbá az a szemlélet, hogy „az iskola maga a világ”. A tanárképzésben is reformokat akart, új szemléletű, „megújított pedagógusokat” (Pizzigoni, 1929).

Elvetette az intellektuális tekintélyelvűséget és a korabeli megszokott iskolás módszereket. Az elemi iskolába a természetességet vitte be, az egyszerűséget, a széleskörű érzékenységet, fogékonyságot. Pedagógiai-didaktikai szellemi ecsetvonásai soha nem dogmatizálódtak. Kiemelte annak fontosságát, hogy az iskola olyan tudástartalmakat adjon át, amelyek szorosan illeszkednek a diákok élethelyzetéhez és kulturális környezetéhez. Giuseppina Pizzigoni módszertani gyöngyszemeit a következők jelentették: a „nyitott iskola” koncepciója; kísérletező iskola; a tudományos eredmények beépítése a tananyagba; a tapasztalat fontossága; a szociokulturális háttérre figyelembe vevő nevelés; életöröm és derű; esztétikai, környezeti és erkölcsi nevelés.

Pizzigoni a tanulási folyamatban a közvetlen tapasztalat szerepét emelte ki. Úgy értelmezte az iskolát, mint a kísérletezés színterét, ahol a diákok közvetlenül kerülnek kapcsolatba a tananyaggal, és ezért meg tudják ragadni a lényegét. A tanárnak pedig az a dolga, hogy minden szükséges információt rendelkezésére bocsásson a diákoknak. Giuseppina Pizzigoni azon munkálkodott, hogy a tanárokbba beleoltsa a felfedező szellemet, a gyermekkor iránti tiszteletet, azt, hogy szeretettel, intelligensen, törődéssel közelítsenek a gyerekekhez (Cassottana, 2004).

Pedagógiatörténeti szempontból jelentős iskolakísérlet fűződik egy gazdag és művelt zsidó házaspár nevéhez: Leopoldo Franchetti báró és felesége Alice Hallgarten szervező munkáját dicséri a XX. század elején

létrehozott „La Montesca” és „Il Rovigliano”. Nevelési intézményeik teljesen újak voltak struktúrájukban és módszereikben. Franchettiék vállalkozók, földbirtokosok voltak, akik munkásaik gyermekei számára hoztak létre iskolát és óvodát. Iskolájukba Maria Montessorit is elhívták, hogy megismerhessék és alkalmazhassák módszereit. Szellemi tanácsadójuk volt továbbá Lucia Latter angol pedagógus, aki Angliában már csinált hasonlót, nyitott volt az újra és ismerte az új módszertani arzenált is. A házaspár olyan iskolát akart létrehozni, ahol megszerethetik a gyerekekkel a vidéki életet, fejleszteni lehet a szépérzéket, egyszóval szép és hasznos dolgokra nevelik a tanulókat. Nagy mozgásszabadságot adtak a gyerekeknek, a közvetlen megfigyelés és tapasztalat priori volt, és a művészeti nevelésre is hangsúlyt fektettek. Differenciális programmal működtek. Ilyen volt például a „magtól magig” elnevezésű, ennek keretében a mag útját követték végig, sokoldalú magyarázatokkal fűszerezve. Meteorológiai állomásuk is volt. Az obszervatóriumból naponta küldtek jelentéseket az országos meteorológiai központnak. Franchettiéknél a gyakorlatiasság alapvető volt. A regionális földrajz tanítását tanulmányi kirándulások egészítették ki, ha számításokat végeztek, az is a gyakorlat irányába mutatott. A „La Montesca”, akárcsak Pizzigoni iskolája, az 1923-as reform után is működött. Folyamatosan keresték fel tanárok, 1924-ben valóságos zarándoklat irányult ide. Lombardo Radice számára a Franchetti-házaspár kísérleti programja ösztönzően hatott (Bistoni, 1997).

Lombardo Radice programjainak módszertana újszerű volt, búcsúzás az enciklopédizmustól, a didaktikai formalizmust teremtő nagyszámú metodológiai előírástól. Sokan utópisztikusnak minősítették, törekvéseit tévesen megalomániának érezték, és a didaktikai újdonságoktól is ódzkodtak. Olyan újító volt, mint kevesek a korszakban. Levegőt adott az olasz iskolának, és megszabadította a fojtogató merevségtől (Margiotta, 1975).

A Gentile-reform középszintet érintő részei heves kritikát váltottak ki. Maga Gentile a középszintű oktatást újjászervező 1923. május 6-i rendeletet tekintette reformja kulcsfontosságú részének. Az olaszoknak „kevés iskolát ígért, de jót” (Burza, 1999, 25). A szigorú állami vizsgák bevezetésével a diákok közötti szelekciót látta biztosítottnak. Akiket kizártak, magániskolákba kerültek át. Csak látszólag ellentmondás a magániskolák megerősítésének Gentile-i programja: a filozófus a magániskolák megerősítésével az állami iskolákat akarta versenyre ösztönözni. Számára a két koncepció nem egymás antitézise volt, hanem komplementerek (Colombo, 2004).

A középszintű oktatás kétlépcsős volt. Az első szintet jelentette a szakmai képzést adó kiegészítő iskola, a gimnázium, az alsó ipari technikum, és az alsó tanítóképző. A felső szintet a líceum (humángimnázium, reálgimnázium, leánygimnázium), a felső ipari technikum és a felső tanítóképző alkotta. Az intézmények két típusa különíthető el élesen: az egyik humán jellegű, amely a „legmagasabb szintre” juttat, a másik csoportba az ún. modern jellegű intézmények tartoznak, amelyek csak behatárolt lehetőségeket kínálnak (Sante Di Pol, 2005).

„Gentiliánus kreálmánynak” gúnyolták a kortársak a három éves kiegészítő iskolát, mely az általános iskola nevelési és szakmai kiegészítése kívánt lenni. A kiegészítő iskolának az volt a feladata, hogy mestereket, kereskedőket, alkalmazottakat képezzen, felkészítsen az állampolgári feladatok ellátására, a nemzeti nyelv megértésére. Az alsó ipari technikumot, amelyben jelentős humán tananyagot is oktattak, nem csak a jövőbeni alkalmazottaknak szánták, hanem felkészíthetett például a reálgimnáziumra is. A gimnáziumi és a líceumi képzés a polgári élet magasabb funkcióira készítette fel, a hivatásokra, a politikára. Gentile lényegében érintetlenül hagyta a humán gimnáziumot, a cél az egyetemi tanulmányokra felkészítés volt. Klasszikus érettségit adott, a szellemi tökéletesedés atmoszférája jellemezte, igazán privilegizált szektornak számított. Gentile kinyilvánította ezzel, hogy a tömegek problémái kevésbé érdeklik és figyelembe sem veszi az iskola szociális misszióját. A reálgimnázium is az egyetemekre vezetett, természettudományos és orvosi fakultásra lehetett továbbmenni és főleg a szerényebb családokból jövő gyerekeket vezette az egyetemig. A nép legkiválóbb elemeinek adott emancipációs lehetőséget, az átlagos körülmények között élő családok menedéke lett és azoknak, akik képtelenek lettek volna a humán gimnázium nehézségét leküzdeni (Colombo, 2004; Giarizzo, 1997).

A középiskolai oktatásban megnőtt azoknak a nőknek az aránya, akik nagypolgári családokból jöttek és kulturális kiegészítésre vágytak. A leánygimnázium a „kisasszonyok” intellektuális szükségleteinek kielégítését célozta és arra volt hivatott, hogy „megvédje” a tanítóképzőt. A leánygimnáziumot élesen kritizálták és gúnyolták, Giovanni Gentile „legabszurdabb kitalációjának” tekintették. Sokak szemében feleslegesnek is tűnt ez a fajta iskola (Palermo, 2011).

Gentile idealizmusát mindenféle tudomány „átjárta”, programjának ebben az értelemben nemes ambíciói voltak. Minden tanulmányi ciklust vizsga zárt és minden típusú tanításnak missziót adott. Az állami vizsga bevezetésével a tanulmányok színvonalát akarta emelni. Gentile szerint a vizsgarendszer az egyik legjobb előkészítés az

életre. A vizsgák inkább a teherbírást, semmint a tudást, ismereteket mérték. Állami vizsgának azért hívták, mert a minisztérium szervezte és külső bizottság előtt kellett letenni. Azokat pedig, akik kívül maradtak az állami iskolákból, a gentiliánus szelekció magániskolákba zsúfolta (Colombo, 2004).

A Gentile-reform nem sok jót tartogatott az egyetemeknek. Az „ellenőrzött szabadság” kifejezés kitűnően illett ennek az oktatási szférának a helyzetére. Gentile korában Olaszországban sok egyetem volt. Oktatási miniszterként az egyetemi túlképzés csökkentését tervezte, vagyis a diáklétszám leszállítását, egyidejűleg a színvonal emelését, mivel a kettő szerinte szorosan összefüggött. Tartott attól, hogy az egyetemi tanulmányok, az egyetemi címek elveszítik rangjukat és presztízst. A legnagyobb kritika a megnyírbált egyetemi autonómiával kapcsolatban érte Gentilét, ezt sokan szükségtelennek tartották. A rektort a miniszter nevezte ki. Az egyetemi tanács merev miniszteriális kontroll mellett működött, az igazgatótanács pénzügyekben döntött, még szigorúbb állami ellenőrzés mellett (Palermo, 2011).

Az állam iránti tiszteletet egyetemi szintéren is erősíteni kívánta. Az állam belépett a tudományok világába, mindez nagyon kockázatos volt, mert veszélyt jelentett a szabadgondolkodásra. A didaktikai szabadságnak Gentile ugyanakkor teret engedett. Nagyon fontosnak ítélte a szeminarizációt és a csoportos munkát, ez utóbbit, mint modern munkamódszert. A szellemi egymásrahangelődést a sikeres oktatás zálogaként szemlélte. Gentile izolálta az olasz egyetemet az európai kultúrától azzal, hogy bizonyos tudományterületek, így a pszichológia, a modern nyelvek, stb. háttérbe szorultak. A kutatások kárát látták, hogy az egyetemi oktatók óraszámja emelkedett, igaz, az oktatók fizetése is. A diákok is nehezen fogadták a reformot, a tiltakozás jegyében tüntetések törtek ki.

Mussolinit a tiltakozások nem ingatták meg. Ő a Gentile-reform lényegét az értelmiségi réteg megerősítésében látta, mondván, a fasiszta kormánynak szüksége van uralkodó rétegre, amelyet fokozatosan „termelnek ki” az egyetemek (Colombo, 2004; Mazzatosta, 1978).

Az 1923-as reform egyik legvitatottabb részlete az alapfokú oktatásba bevezetett vallásoktatás volt. A reform értelmében a vallásos nevelésnek hűnek kell lennie a katolikus valláshoz. A vallás bevezetése a reform tisztán idealisztikus aspektusaként is értelmezhető, mint a gentiliánus nézetek egyenes következménye. A korszakban sok szempontból restaurációnak tűnt a vallásos reform: Giovanni Gentile az 1859-es

Casati-törvény intézkedéseit és kifejezéseit vette elő újra, amikor a tantárgyak közé beemelte a vallásos nevelést (Sante Di Pol, 2005).

Gentile számára a világiasság nem jelentett semlegességet. Elutasította az állam agnosztikus voltát. A filozófusnak meggyőződése volt, hogy ahová a filozófia nem tud behatolni, oda a vallásnak kell utat találnia. Vallotta, hogy a filozófia nem tud megszületni „belső bölcsesség” nélkül, ezt azonban megteremtheti a vallásos nevelés. A vallásos tanítás tehát előkészítő jellegű volt a filozófiához, amely az ember számára „Isten jelenlétének tudatát” adja. Gentile egyenesen azt a paradoxont állította, hogy a vallásoktatás restaurációja az állam világi jellegének igazi próbáját jelenti. Az állam, amely „aktív nemzeti tudat”, most „történelmi tudatot” is felvett, ez Olaszországban szükségszerűen „a katolikus vallási tudatba” torkollott (Gaudio, 1995).

A vallást egy nép szellemi megtestesüléseként szemlélő Gentile próbálta védeni magát a klerikalizmus vádjától és figyelmen kívül hagyta azok ellenvetéseit, akik kétségbe vonták az olaszok mély vallásosságát. Ő valójában nem a katolikus hitet akarta restaurálni, mint inkább megőrizni egy szellemi állapotot és a nemzeti hagyományokat. A vallást nem önmagáért tanították, hanem mint az idealizmus és az egyéni erkölcsiség elsődleges és szükséges formáját. Gentile a vallást az elemi oktatás alapjának, egyben megkoronázásának tartotta (Colombo, 2004).

A vallásoktatás kötelező volt, kivéve, ha a szülők személyesen akartak gondoskodni róla. A tanítás nem sok időt vett igénybe: heti egy óra volt az előkészítő kurzuson, másfél óra első és második osztályban, két óra a harmadik osztálytól kezdve. De a tanítást nemcsak ezzel lehetett körülírni. A katolikus egyház hőseiről is tanultak gyerekek, sőt, a szabadidős tevékenységek programjaiba is „belecsempészték” a vallások nézeteket. A reformnak ez az aspektusa furcsa volt. Gentile azonban eltökélte: a vallásos oktatás bevezetése ne egyszerűen katekizmus legyen, hanem morális megújulás, tapadjon meg a lelkekben, hatoljon a lelkek mélyére, oktasson. Ne a dogmák révén keltse fel az érdeklődést, a szellemet, hanem a szép gondolatok révén, amit az Evangéliumok rejtenek, de meglelhetik a gyerekek Manzoni vallásos tárgyú műveiben is (Boselli és Serio, 2005).

Az egyház részéről felháborodást váltott ki, hogy ezt a tanítást nem egyházi emberekre bízta Gentile, hanem laikusokra. A feladatuk a „lélekformálás” volt. Végül az egyházi hatóságok javaslati joggal élhettek a vallásoktatók személyre vonatkozóan és ellenőrizhették munkájukat, véleményezhették a használatban lévő kézikönyveket is. Ellentmondásos, de az állam nem akart vallástanárokat képezni, nem

akartak költeni erre, bár nagyon aggódtak a műveltségük miatt (Gaudio, 1995).

A baloldali politikai csoportok a laikus iskola védelmében álltak ki. Ők nem fogadták el azt a belemagyarázást, amely lehetővé tette Gentilének, hogy a vallásoktatás bevezetésével egyidejűleg tagadja az iskola vallásosságát. Arról beszéltek, hogy Gentile ötlete valójában a gondolati és lelkiismereti szabadság megsértését jelenti, egyben visszatérést az egyház évszázados, középkortól meglévő szorításába. Felvetődött, hogy ez az Olaszországban élő vallási kisebbségek jogainak megsértését is magával hozhatja. A szocialisták az intolerancia jegyét látták a vallásoktatás bevezetésében. A katolikus vélemény Gentilét mindig egyházellenesnek állította be. Amint a program napvilágra került, a katolikus sajtó kinyilvánította ellenszenvét: a „vallást egy népnek” koncepciót nem fogadták el, mert Istenből társadalmi rend őrzőjét csinált. Alapelv volt, hogy nem lehet katolikus doktrína és vallásoktatás az egyházon kívül. De a vallási hatóságokat leginkább az nyugtalanította, hogy a vallásoktatást laikusok fogják végezni: remélték, hogy az egyházat kontrollhatalomként kezelik és ellenőrzési jogkörrel bírnak majd felettük. A jezsuiták éles kritikája találó volt: fasizmusból és kereszténységből kreált általános deizmus, légből kapott, elvont vallásosság, igaz hit és erkölcsiség nélkül.

A vallás bevezetése politikai jellegű lépés volt. Szándéka szerint be akarta fogni a katolikusok szemét és legyőzni a fasizmussal szembeni ellenállásukat. A reform nagy feszültségeket generált az egyház és az állam között. Valójában a katolicizmus csak eszköz volt a fasiszták kezében: segítségével akartak „olasz állampolgárokat” nevelni, megteremteni a faj homogenitását, egyesíteni akarták az olaszokat őseikkel, vagyis a népnek a katolicizmus révén kívántak erősebb összetartozási érzést adni (Gaudio, 1995; Boselli és Serio, 2005; Palermo, 2011).

A Gentile-reformot nagy és sok vita követte. A legszélsőségesebb vélemények fogalmazódtak meg vele szemben. A katolikusok megosztottak voltak: tapsoltak, amikor az Olasz Katolikus Néppárt programjának nyomait látták, mint például az állami vizsga, de biztosak voltak abban, hogy a fasizmus nem fogja garantálni az oktatás szabadságát. A Milánói Univerzitá del Sacro Cuore tanárai döbbenetesen konstatálták, hogy Krisztus nincs jelen Gentile pedagógiájában. A szocialista kritika azt emelte ki, hogy a gondolati nevelés, az iskola, nem formálható ésszerűen csakis egyetlen ember véleménye alapján: annak különböző ötletek eredőjének kell lennie, alkalmazkodni a megváltozott igényekhez, nyílt vitában kiformálni és ütköztetni az érveket, és nagyon

fontos, hogy a nép igényei jussanak érvényre a programban. A reformot az addigi társadalmi rendszer anakronisztikus restaurációjának tartották, amely nem segíti elő a modern proletariátus kialakulását. Úgy érezték, az iskola becsukta kapuit a munkások előtt, holott nyitásra volna szükség. Keserűen állapították meg, hogy az oktatás Olaszországban immár a gazdagok privilégiuma lett. Az anarchisták is támadták, mert szerintük az iskolának teljesen szabadnak kell lennie az állam befolyásától és dominanciájától, ezt azonban a Gentile-reformban nem látták (Gaudio, 1995; Palermo, 2011).

A közvéleményt a reform azonnali és gyakorlati következményei érdekelték. Sok szülő elégedetlenkedett, mert férőhelyek híján nem tudták gyerekeiket beíratni a középiskolába. Sokan abszurdnak tartották, és nem értették, miért csökkentik az állami iskolákban tanulók számát, hogy aztán mesterségesen életet adjanak a magániskoláknak. Sokan sérelmezték a technikum megszüntetését, különösen élesen az állami vizsgákat kritizálták. A viták a kiegészítő iskola kapcsán csúcsosodtak ki. A „szemétlerakó”, „sötét zsákutca” jelzöt érdemelte ki az új iskolatípus, amely az általános vélemény szerint csak arra jó, hogy felhalmozzák a gentiliánus szelekció áldozatait. Innen a legszegényebbek nem tudtak továbbtanulni. A Gentile-reform következetlen volt és esendő, mert a kormány úgy készítette elő, hogy figyelmen kívül hagyta az érdekeltek álláspontját. A miniszter valóban nem ment bele sajtóvitákba, az előkészítő bizottságok támadásainak sem tette ki magát. Kellően erősnek érezte magát a reform megvalósításához (Giarizzo, 1997).

Az 1923-as reform a legtöbb kritikát szociális vonatkozásai miatt kapta. Rangos állami iskolát akart Gentile létrehozni, de csak a tanult és szorgalmas diákot „fogadta el”. Reformja hangsúlyozottan a kultúra és a munka világa iskolájának különbségére épült. Nem felelt meg a korszak szociális követelményeinek sem. Gentile vágya az elitiskola volt. Rendszerében benne van a nemzeti elit kifermálásának szándéka, de probléma, hogy nem az iskolai népesség teljes tömegéből akarta azt kinevelni. A reform nagy hibája volt, hogy a szelekció szinte kizárólag a családok anyagi helyzetétől függött. Az iskolaválasztás és a karrierválasztás ráadásul olyan életkorban történt, amikor a gyermek jövője még a családtól függ és bizonytalan, hogy mihez van a diáknak kedve, hajlama, képessége (Burza, 1999).

Pozitívumok is voltak szép számmal: új programok a tanároknak, széleskörű szabadságot adtak a témák és a tankönyvek kiválasztásában, emelték az oktatás színvonalát. Didaktikai téren több lehetőséget rejtett, az állami vizsga által előírt dolgokat kellett megtanítani. Enciklopédikus tudás helyett az intelligencia fejlesztését

hirdették. Ugyanakkor szégyenteljes volt, és homályba takarta az előzőket, hogy a filozófián és a történelmen keresztül bevitték a politikát az iskolába. Gentile munkáját ellentmondások, önellentmondások terhelték. Állandósította az olasz oktatási rendszer régtől meglévő társadalmi igazságtalanságait, barrikádokat emelt és megakadályozta a népi elit előbbrejutását (Spadafora, 1997).

Beavatkozás és fasizálás

Mussolini elfogadta és támogatta Gentile elképzeléseit, amikor azonban 1924-ben Gentile távozott – az 1924. júniusi politikai válság hatására arra az elhatározásra jutott, hogy benyújtja a lemondását, amit Mussolini 1924. június 30-án el is fogadott – az iskola fasizálása hirtelen elsőszámú aggodalmává vált. A reform nem tudott alapjává válni az olaszok oktatásának. Túl sok vitatott pontja volt. Mussolini fasizmusa és Gentile liberalizmusa között valóban mély szakadék tátongott. A rendszer első embere nem értékelte őszintén a reform alapvonalait, ellentmondásos nyilatkozatokba bonyolódott vele kapcsolatban. A kezdeti támogatást követően aztán egyszerűen elhajította, amikor már nem találta hasznosnak. Gentile iskolája anakronisztikus volt a rendszer számára. Akadályt jelentett. A kormány, amely saját uralkodó réteget akart kinevelni, a néptől, a tömegektől egyetértést várt el, nem tolerálhatta már a tanítás szabadságát, azt a didaktikai sokszínűséget, ami a Gentile-reformhoz hozzátartozott (Guzzo, 2003; Burza, 1999).

Nyilvánvalóvá vált, hogy a fasiszta rendszernek be kell avatkoznia az iskolába, mert nem teljesíti azokat a feladatokat, amelyeket elvárnak tőle. Alkalmatlannak találták arra, hogy katonákat és híveket neveljen a fasiszta eszmének. A rezsim kiépülésével párhuzamos történet a politika bejutása az iskolafalak mögé, a következménye pedig a pedagógia elfajzása lett, kivetkőzése önmagából (Mazzatosta, 1978; Lupo, 2005).

1925-től kezdődően Gentile utódai folyamatosan változtattak a korábban Mussolini által „a legfasisztábbnak” nevezett reformon. Ezek a módosítások nem „árulták el” azonnal a reform szellemét. A rezsim nyílt fasizálási törekvésekkel 1925-tel kezdődően jelent meg az iskola világában. Igazi és tényleges politikai beavatkozásról volt szó, mert az iskola és a rezsim szándékai nagyon távol voltak egymástól. A Duce az iskolának alárendelt szerepet szánt. Magáévá kellett tennie a rend, fegyelem, hierarchia eszméit és alkalmazkodnia kellett. Az „Új Olaszok” formálásának, nevelésének színterévé vált. Mussolini riadót fűjt, új politikát hirdetett, hogy az iskolát szorosabb együttműködésre bírja a rezsimmel. Fasiszta iskolát akart. A Duce elképzelései szerint az

iskolának követnie kell a fasizmus eszményeit, nem lehet a fasizmus ellensége, minden szintjén és tanításában az olasz fiatalságot a fasizmus megértésére kell nevelnie. Szükségesnek tartotta azt is, hogy a diákok eztán a nemzet életében intenzíven vegyenek részt (Piscopo, 2006).

A diktatúra megszilárdítása – 1925-től kezdve – több teret adott a fasizmusnak: most már az állami szervek és a civil társadalom fasizálása volt napirenden, az iskola sem menekülhetett. Ebbe a szektorba is olyan eszméket akartak bevezetni, amelyeknek vajmi kevés közük volt az „arisztokratikus” reformhoz, amelyet az „idealizmus” hagyott örökül (Vertecchi, 2006).

Mussolini vakmerő terve úgy hangzott, hogy fasizálni kell a nemzetet, annyira, hogy az olasz és a fasiszta egyet jelentsen. „Új Olaszokat” akart teremteni. A Duce a „Fasizmus Olaszait” összetéveszthetetlennek álmolta a fasizmust megelőző történelmi korszakok olaszaival. Konkrét elképzelés is létezett kívánatos jellemzőikről. „Prototípusuk” Francesco De Pinedo, a repülés bajnoka volt. De Pinedo Nápolyban született 1890-ben, 1907-ben ismerkedett meg a repüléssel, 1923-ban pedig belépett az Olasz Légierőbe. Repülési bravúrjainak köszönhetően 35 évesen már országszerte ismerték és csodálták a nevét. Mussolini szerint az „Új Olaszok” kinevelésének színtere: az iskola. A Duce világosan megfogalmazta, mit vár tőle a rezsim a jövőben. Azt, hogy az iskola teremtsen érdeklődést a fasiszta eszmék iránt, az oktatás minden szintjén és minden intézményében a fasizmus szellemében nevelje az ifjakat, akiknek ily módon érezniük kell a „fasiszta forradalom” által teremtett új történelmi korszak levegőjét (Tognarini, 2002).

A fasiszta iskolát totalitárius célok mozgatták. Mindez hatalmas harcot sejtetett. A fasiszták el akarták űzni az új olaszok tudatából a politikai szkepticizmust, a kétkedést, a hitetlenséget, a bizalmatlanságot. A fasizmus mint „abszolút és egyetemes mozgalom” meg akarta szüntetni ezt. A fiatalokban azt akarták elültetni, hogy „a saját életüket éljék”, a rendszert szolgálva. Vagyis „önálló életről” szó sem volt, de szlogenként jól hangzott. Arra nevelték a fiatalokat, hogy legyenek vakmerőek, tetterősek. A „Többet ér egyetlen perc a harcmezőn, mint egy békében leélt élet” jelszó hűen felidézi ennek a hangulatát.

Az iskola „az Új Itália letéteményese” lett, egyúttal a fasiszta hatalom legitimációs eszközévé vált. Az oktatás semlegességét a fiatalok fasiszta nevelése váltotta fel. Mussolini szerint az iskolának az első helyen kell lennie, ahol formázzák az „olasz jellemet” (Messina, 1993). A fasizálás több elemén nyugodott: beletartozott a tanárok és a tanulók

fegyelmezése és ellenőrzése, a tanulók integrálása a párt fiatalokat tömörítő szervezeteibe, valamint a tanítási programok ideologizálása. A „változtatások politikája” és az iskolák fasizálása a gentiliánus oktatási rendszer kiüresedésével járt (Palermo, 2011).

Az iskola feladata a tanításon túlmenően az volt/lett volna, hogy hazaszerető, önfeláldozó állampolgárokat neveljen, „fasiszta állampolgárokat”. A fasiszta vezetés azonban ezeknek a céloknak a megvalósítását nem látta biztosítottak egyedül az iskolai szintéren, és az iskolai fasizálás hiányait a fiatalok számára létesített fasiszta szervezetekkel igyekeztek kipótolni.

A fiatalok korai beszerzése és ideológiai nevelése a fasiszta rendszer számára különös jelentőséggel bírt. Hosszútávú befektetés volt, amitől azt várták, hogy biztosítsa a rendszer fennmaradását, továbbélését, miután az iskola egymagában nem volt képes a politikai ideológia közvetítésére. A rendszer szellemileg fel akarta készíteni az egész olasz fiatalságot a fasiszta eszmék igaz befogadására. Az volt az álláspont, hogy belőlük formálódik a holnap Olaszországának fasiszta vezető rétege. A fiatalok nevelésének totalitárius elképzelése a „fasiszta forradalom” legfelsőbb szükségletének felelt meg, mert az „Új Olaszoktól” a magatartásra vonatkozóan újfajta értékeket és normákat vártak el (Cavaleri, 2006; Piscopo, 2006).

Az igazi fasiszta stílust a fiatalok számára létesített fasiszta szervezetek közvetítették. Az volt a cél, hogy az iskola és a fasiszta szervezetek között minél szorosabbra fűzzék a köteléket. 1926. április 3-án hoztak törvényt az Opera Nazionale Balilla (Nemzeti Balilla, rövidítve ONB) megalakításáról. A paramilitáris jellegű szervezetbe már nyolc éves kortól kezdve bekerültek az olasz gyermekek, külön egységekbe tömörítve a fiúkat és a lányokat. Sokatmondó a névválasztás. A „Balilla” szó a Battista dialektális beceneve. Giovanni Battista Perasso a hagyomány szerint 1746. december 5-én Genovában egy kő elhajításával jelt adott az osztrák csapatok elleni felkelésre. A „Balilla” a nép hőse lett, aki szembeszállt az idegen elnyomással. Gyakran idézett fasiszta mítosszá vált. A Balilla figurájában konkretizálódott az új generációk mussoliniánus víziója.

Ezzel megteremtődött a „hiányzó láncszem” a párt és az iskola között. Az ONB-t feladata az volt, hogy segítse a fiatalság fizikai és erkölcsi fejlődését. Az új rezsim iskolapolitikájának különösen jó elemeként értékelték, mint „a Fasizmus igazi iskoláját”. Valójában nem az állami iskola, hanem ez a pártszervezet végezte el a fiatalok beszerzését, „az Új Olaszok megteremtését” (Schleimer, 2004).

Mint a rezsim semmilyen más intézménye sem, az ONB pár éven belül a fasiszta Olaszország szimbólumává vált. A fasiszták úgy vélték, a

fiatalság állami nevelésének hasonló kísérlete példa nélküli az egész történelemben. A Balillákat általános iskolai és középiskolai tanárok, tanítók vezethették. Kötelezően, minden önkormányzatnak fel kellett állítania a Balillák helyi szervezeteit, bizottságait, tevékenységüket összehangolták regionális szinten. Az ONB hajszálérszerűen terjeszkedett az egész királyságban. A fasiszták nagy büszkesége volt a „Balilla”, úgy hívták, hogy a „Duce szeme fénye”.

A rezsim nagy jelentőséget tulajdonított a sportnak. Politikai-szociális okai voltak, nem csupán az egyén egészséges fejlesztése miatt tartották fontosnak, de az „olasz faj” érdekeit is nézték. Emellett a katonai igények sem voltak elhanyagolhatók, a testnevelés szerepét a katonai felkészüléssel lehet összekapcsolni. Egészen különleges területnek számított, hiszen a fasiszta vízió a „katona-állampolgár” létrehozása volt. Problémát jelentett, hogy nem volt megfelelő számú sportlétesítmény, így a katonai/félkatonai felkészülésben inkább a gimnasztikai gyakorlatok jutottak többségre. Minden fiatalban és férfiban a katonát látták, akiket fel kell készíteni a külső és belső ellenséggel szembeni harcra.

Sok fasiszta számára illuzórikus volt, hogy az iskola átalakítását a programok megváltoztatásával ériék el. Az iskola fasizálása elképzelhetetlen volt a tanárok, tanítók fasizálása nélkül. A tanári kar „afasizmusán” (fasizmus iránti ellenszenvén és érdektelenségén) változtatniuk kellett. Felismerték, hogy jelszavaikkal csak „a jószándékú embereknél” érhetnek el eredményt, a többiekénél, akiket hidegen hagyott a párt programja, csak a „kemény kéz” lehet célravezető. Nem maradt más megoldás, mint a „tisztogatás”, vagyis a tanítók, tanárok kényszerítése, hogy alávegyék magukat a kormány akaratának, ellenkező esetben kizárták őket a tanításból. Sok esetben az igazgatók megfigyelték a tanárokat és jelentéseket írtak róluk, a Minisztériumot informálniuk kellett a tanítók „fasiszta hitéről”.

A tanári szabadság leszűkült. Ennek az iskolának a célja már a „fasiszta ember” kinevelése volt, aki bátor, vakmerő, hős, félelmet nem ismerő. Abszurd, hogy az átideologizálás sikere érdekében olyan didaktikai módszereket is alkalmaztak, mint a reformpedagógiák esetében szokás. A cél szentesítette az eszközt. Az iskolákban mind több rendezvényt szerveztek, amelyben a rezsimet éltették (Isnenghi, 1979).

A tanároknak kijelölték az alapvonalakat, hogy milyen magatartást várnak el tőlük az iskolán belül és kívül. Fontos volt, hogy mindig „fasiszta szellemben” munkálkodjanak. Diáknak és tanárnak át kellett éreznie a fasiszta szellemet, a tanároktól, nevelőktől fegyelmezettséget és öntudatos magatartást vártak el, a rezsim odaadó szolgálatát. Az iskolán kívüli, fiataloknak szóló szervezetekben való

részvétel mellett egyéb, iskolát támogató tevékenységekből is ki kellett venni a részüket. A nevelőnek egyértelműen fasiszta hitűnek kellett lennie (Piscopo, 2006; Tognarini, 2002).

Nyíltan kimondásra került, hogy „az iskola a fasizmus szolgálóleánya”, vagyis az iskolában folyó átideologizálást törvényesítik a fasiszta elvek és az egész oktatásnak az a célja, hogy a gyerekeket a fasizmus szolgálatára nevelje. Az olasz iskolák 1928-tól még következetesebb fasiszta beavatkozás színtereivé váltak. A fasizálás a módszertan, a tanítási tartalmak, a rádió és iskolamozi segítségével történt. Amikor 1929-ben a Közoktatási Minisztérium átalakult Nemzeti Nevelés Minisztériumává, nem csupán egyszerű névváltoztatásról volt szó. Mussolini szerint az államnak joga és kötelessége, hogy nevelje a népet. Az iskola szépen-lassan kaszárnya jelleget öltött (Isnenghi, 1979; Palermo, 2011).

A gyerekek átnevelése a fasizált iskola feladata volt, karöltve és megerősítve a fiatalok fasiszta szervezeteivel. Az oktatási szabadságot korlátozhatta a rendszer, de nem tudott mit kezdeni azzal, hogy sok nevelő lepergette magáról a fasiszta jelszavakat. Az osztályterekben a fasiszta „felszín” alatt megmaradt a humanista nevelés is. Kreativitásra, dialógusra, a másik tiszteletére is nevelték a gyerekeket. Az iskolán kívüli elfoglaltságok a „Hinni, engedelmeskedni, harcolni” jelszó körül forogtak. A családok sem könnyítették meg a fasiszták dolgát. A fasizálás így nem vált teljessé. A tanárok egy más kultúra hordozói voltak, mint a fasizmus. Nem felejtődtek el a reformelképzelések sem, a legabszurdabb talán az, amikor az „új iskola” didaktikai módszerével tanították a fasiszta tartalmakat (Tognarini, 2002).

A Mussolini-rezsim fasizálási processzusát emblematikusan példázza egy rendkívüli érzékenységgel és intellektussal bíró fiatal hölgynek a sorsa, akinek írásai és intézményei forradalmasították a pedagógiát. Maria Montessorinak hívták. Némely szerző kiemeli, hogy Montessori zsidó volt. Gondolatainak megismertetésében komoly segítséget jelentett számára a zsidó Franchetti-házaspár, Leopoldo és Alice. Leopoldo Franchetti feleségének ösztönzésére tekintette meg a „Casa dei Bambini”-t Rómában, 1909-ben. A történet szerint Leopoldo Franchetti bárót meglepte, amit látott. Hosszasan szemlélte a gyerekeket, akik önállóan tevékenykedtek, majd azt kérdezte Montessoritól: „Írt már erről könyvet?” Montessori azt felelte: „Nem lenne rá időm”. Majd a válasz: „De mi van, ha Ön meghal és mindez elveszik”. A könyv megírására Franchettiék-nél került sor Montesca-ban, mintegy húsz nap alatt, a házaspár a megjelentetést is vállalta. Az „Il Metodo della pedagogia scientifica” című könyv hamarosan bejárta a világot (Villosio, 2009).

Ezt a komoly és nagyon érzékeny nőt érdekes kapcsolat fűzte Mussolinihez. 1923-ban részben fia, Mario Montessori ösztönzésére lépett kapcsolatba Mussolinivel, azért, hogy politikai támogatást nyerjen pedagógiai nézeteinek terjesztéséhez. A harmincas évek elejéig kapcsolatuk zavartalan volt, a kölcsönös tisztelet és előnyök jegyében: Mussolini számára a montessorizmus igazi büszkeség volt, „egy virág a gomblyukban”, valami, ami eredeti olasz, és az olasz géniusz bizonyítéka a nagyvilágnak. Kapcsolatuk fokozatosan romlott meg. A rendszer háború- és németbarátságával összeegyeztethetetlen volt Montessori pacifizmusa és az, hogy a Montessori-iskoláknak más üzenetük volt, mint amit a rezsim szellemisége elbirt. Mussolininek tetszett a módszertanból a fegyelem és az önszabályozás, mint elemek, a személyiség sokoldalú fejlesztése azonban már kevésbé.

A harmincas években, az olasz élet fasizálásával egyidőben lerombolták azokat az egyesületeket, kezdeményezéseket, amelyen nem a diktatúra vezényszavaira mozogtak. Így Maria Montessori, aki 1926-ban a Fasiszta Párt tiszteletbeli tagja lett, 1934-ben az önkéntes száműzetést választotta, elhagyta Olaszországot (Pesci és Trabalzini, 2009).

Giuseppe Bottai programja

Az előkészített terepen az olasz iskola „tökéletes fasizálása” Giuseppe Bottai nevéhez fűződik. Giuseppe Bottai-t 1936. november 15-én nevezték ki a Nemzeti Nevelés Minisztériumának élére. Fiatal volt és dinamikus, nagyműveltségű, tele ambíciókkal, aktív kulturális életet élt. Az egyik legtehetségesebb fasisztának tartották. Volt olyan vélemény a korszakban, miszerint Bottai korában Olaszországban nincs „pedagógia”, esetleg néhány egyetemi katedra nevében lehet találkozni vele, mert az 1923-as Gentile-reformmal voltaképpen megszűnt. A korszak olaszországi pedagógiai gondolkodása elszakadt a külföldi pedagógiai áramlatoktól, és az olaszokat állítólagosan Mussolinihez kötő „szeretetkapcsolatot” állította velük szembe. A fasiszták az európai pedagógiai hatásokat „kártékony szellemnek” tartották és heves kritikával illették. A fasiszta doktrína pedagógiai elveinek akartak helyet adni, úgy, mint töretlen hit, fegyelem, hagyománytisztelet, belső és külső rendezettség, a nevelés alapjául pedig az engedelmességet tették. Természetesen Mussolinit tartották a legnagyobb modern pedagógusnak. Így többé nem tudtak kapcsolódási pontot találni a modern pedagógiával, mert az a diák szabadságát helyezte középpontjába. A fasiszták a modern pedagógiára úgy tekintettek, mint az anarchizmus és a kommunizmus melegágyára, amely veszélyes

magnak készíti a talajt. A reformpedagógia elveiben csatakiáltást hallottak a fasizmus ellen. A didaktikai elnevezések különbözősége áthidalhatatlan különbségeket rejtett, politikai és neveléstudományi szempontból egyaránt.

Ebbe a gondolati ívbe simulva Giuseppe Bottai célja miniszterként az volt, hogy az „eredeti fasiszta kultúra” létrehozásában közreműködjön, új lendületet adjon a „fasiszta forradalomnak”, és a rendszer számára újfajta embereket teremtsen. Ezt a feladatot az iskolánál kezdte. Amikor bemutatta terveit, utalt az 1923-as olaszországi oktatási reform atyjára, Giovanni Gentilére. A Mussolini által korábban a „legfasisztább reform”-nak nevezett Gentile-reformot egy darabig védelmezte, de az 1929-es Konkordátum után már anakronisztikusnak tartotta és egyre élesebb kritikai hangot ütött meg vele kapcsolatban.

„A legfasisztább reformot” valójában nem Gentile, hanem Bottai dolgozta ki. Messze túl akart lépni az 1923-as elképzeléseken, mondván, azóta nagyot fordult a világ, a modern embernek pedig újfajta tudás kell. Meggyőződése volt, hogy az iskolának a Birodalom érdekei szerint kell működnie. Az iskola feladatát abban látta, hogy „új embert” teremtsen, aki kész a „fasiszta életre”, vagyis a Mussolini által megálmodott embert kell kinevelnie. Bottai a fasiszta reformot az iskolára alapozva akarta megvalósítani. Ő maga a „kiváló fasiszta” jelzőre helyezte a hangsúlyt (Guerri, 1976; Bruni, 2005; Guzzo, 2003).

A Bottai által kidolgozott és a Fasiszta Nagytanács által 1939 februárjában elfogadott „Carta della Scuola”-t (Iskolai Charta) ideológiai kettősség jellemzi. Maga Bottai a „fasiszta forradalom” új szakaszaként tekintett rá. A Bottai-reform mindenekelőtt az „új fasiszta emberiség” megteremtésén fáradozott, újraértékelte a humán műveltség szerepét, a tudomány, a technika és az emberi munka értékéről új kontextusban beszélt, bevezette a munkát az iskolában (Vertecchi, 2006; La Carta della Scuola del 1939, 2010).

A reform bevezetését hosszas megbeszélések előzték meg, amelyekre meghívta az érintetteket is. Amolyan didaktikai vitakört szervezett. A megbeszéléseket természetesen Bottai uralta, csakis bátortalan hozzászólások voltak megengedettek. Így nem volt értelmük, hamis konszenzust alakítottak ki. Bottai ugyanis mindig elfelejtette az ellenvetéseket és a hozzászólásokat. Színjáték volt, de arra jó, hogy később elmondhassa, ezt a reformot az iskolai emberek igényei születték, az ő hangjukra figyelt, ez valóban a tanárok reformja, tehát ők magukénak érezhetik. Ezek a megbeszélések folytatódtak a „Carta” kiadása után is, kötelező dokumentum lévén elmagyarázták az elveket, hogy megkönnyítsék az alkalmazást.

A viták Bottainak lehetőséget adtak arra, hogy bizonyítsa, az olasz iskola komoly bajban van, reformok kellenek. Az iskolát azzal vádolta meg, hogy az antifasizmus menedékháza, nem képes kiválogatni a legrátermettebbeket és nem képes fasiszta állampolgárok nevelésére sem. Nem titkolta, hogy elődjeinél jobban, sőt tökéletesen fasizálni akarja az olasz iskolát. Bár maga az elnevezés, „az iskola fasizálása” nem tetszett neki, mert a megfogalmazás ellentétet sejtetett az iskola és a fasizmus között. Bottai azonban azt akarta, hogy az iskola és a fasizmus egyet jelentsen, egyé olvadjon. Stílust, rendet, tudást, fegyelmet akart adni az iskolának. Az iskola legfőbb feladata tehát a „fasiszta képzés” megteremtése volt. Azon dolgozott, hogy az iskola világát az „új fasiszta humanizmus” hassa át, vagyis az iskola feladata nem az, hogy az individuumot szolgálja, az individuumnak kell a fasizmus szolgálatába állnia. Úgy vélte, az olasz társadalom igényeinek ez felel meg. Vallotta, hogy az iskolának meg kell őriznie szelektív jellegét és nemzeti elitet kell képeznie. Nem tömegiskola létrehozásában gondolkodott. A klasszikus kultúra és a modern kor igényeit akarta egyesíteni, tekintettel lenni a mezőgazdaság, az ipar, a kereskedelem érdekeire is (Guerri, 1976; Bruni, 2005).

A rendszer történetében fontos pillanat volt a „Carta della Scuola”. „Alapvető dokumentum” volt, amely szentesítette az együttműködést az iskola és a párt fiataloknak szóló szervezetei között. A fasiszta „Carta” Bottai szerint forradalmi ihletettséggű és egyedülálló, a mussoliniánus forradalom újabb lépcsőfoka. Az 1939-es dokumentumot útiránynak szánta, munkatervnek, alaptételnek, a politikai hagyományok megújításának, egységes iskolai koncepciónak. Alapvetései javarészt papíron maradtak a háború kitörése miatt (La Carta della Scuola del 1939, 2010; Mazzatosta, 1978; Boccia, 2002; Boselli és Seganti, 2006; Piscopo, 2006).

A politikai program-dokumentum 29 összefoglaló kijelentésben fejezte ki az elveket, a nevelési célokat és módszereket, a fasiszta nevelési koncepciókat, az óvodától az egyetemig, illetve a felnőttképzésig. Tartalmazta a fasiszta doktrínát az államról, az emberről és kettejük kapcsolatáról. Az anyag nem tükrözte az egész párt véleményét, de jelezte, már nem érezték maguknak az 1923-as Gentile-féle reformot. Bottai programpontjai más irányba mutattak, tisztán politikai jellegűek voltak, fasiszta célok fűtötték. Kimondásra került, hogy az iskolának az új generációk emberi és politikai tudatát kell formálnia. Az 1939-es dokumentumban már nemcsak arról van szó, hogy az iskolai intézményeknek a „vezető réteget” kell kitermelniük, hanem ezt kiszélesítve, más igényeket is ki kell elégíteniük, mennyiségileg és minőségileg másokat, de egyformán fontosakat. Az

„olasz faj értékeinek” megőrzését hozzákapcsolták a fasiszta kormány politikai célkitűzéseisehez. Nem véletlen, hogy ebben az időszakban voltak napirenden a zsidóellenes intézkedések is, Bottai ebben is zászlós szerepet vitt (Bottai, 1989; Guzzo, 2003).

A „Carta” szerint az iskolának nem csupán kulturális képzést kell adnia a fiataloknak, hanem állampolgári és katonai képzést is, a történelmi időknek megfelelően. Rögzítette az olasz iskola struktúráját az egyes szinteken, a különböző intézmények jellemzőit, céljait, célkitűzéseit, az előrelépést és a lépcsőfokokat. Sok újdonság volt és köztük néhány nagyon jelentős.

Az elvek-célok-módszerek-struktúra együtteseként jellemezhető „Carta” az iskolát teljesen a fasiszta nevelés eszközévé tette. Programpontjaiban kimondásra került, hogy az iskola az új generációt formálja, a politikai tudatformálás eszköze, amit az olasz faj és civilizáció örök értékei inspirálnak. A „Carta della Scuola” formálisan mindenkinek garantálta a tanuláshoz való jogot.

Az „iskolai szolgálat” meghatározása nagyon fontos koncepcionális újítást jelentett. Eszerint az „iskolai szolgálat” kötelesség, mert a totalitárius államban mindenkinek ki kell fejtenie képességeit és erejét a nemzet érdekében. A tanulás a diákok morális és kulturális képzését célozza, kiemelt feladat a politikai és katonai felkészülés. Ebben a koncepcióban szerves egységet alkot és együtt végzi a fiatalok fasiszta nevelését az iskola és a fiatalok számára létesített fasiszta ifjúsági szervezetek, úgy, mint a GIL (Gioventù Italiana del Littorio, Olasz Fasiszta Ifjúsági Szervezet) és a GUF (Gruppo Universitario Fascista, Egyetemi Fasiszta Szervezet). Az „iskolai szolgálat” már az első nevelési szintén elkezdődik, négy éves korban, és huszonegy éves korig tart. E gondolatmenet szerint a fasiszta Olaszország szolgálatot ró fiaira, állampolgárként ismeri el őket, akik fontos közfeladatot látnak el, mikortól iskolai szolgálatot teljesítenek. Korábban a privát szférába tartozott, most az állam várja el. A totális állam az egyéntől tökéletes odaadást kívánt, tudása legjavát. Az „iskolai szolgálat” koncepciója szerint mindenkinek úgy kell dolgoznia, hogy kifejtse szellemi és fizikai képességeinek maximumát. Az iskolabajárás tehát kötelesség a fiatalok számára, előkészítő arra az időre, amikor elhagyják az iskolát. Az „iskolai szolgálat” a „katonai szolgálattal” van analógiában. Eszerint a fiatal, aki abbahagyja a tanulást, ahhoz a katonához válik hasonlatossá, aki a szolgálati idő előtt leszerel, ami szégyenteljes és nem illik egy fasisztához (La Carta della Scuola del 1939, 2010).

A „Carta” alapvetései szerint „a tanulás jogát” egyedül a képességek és az eredmények befolyásolják. A „Carta” garantálja a továbbtanulás jogát a szegény, de tehetséges diákoknak is. A testi

nevelés hangsúlyosan szerepel. Bottai elképzelése szerint a gyakorlatok technikáját úgy kell összeállítani, hogy segítse az egyén harmonikus fejlődését, egyúttal a kiképzésnek is feleljen meg, legyen erkölcsnevelő, adjon önbizalmat, magas szintű kötelességtudatot és önfegyelmet. Az egyetem berkeiben a GUF gondoskodik a fiatalok katonai kiképzéséről. A munka – intellektuális vagy kétkezi – jellemformáló, és társadalmi kötelesség. Az elemi iskolától kezdve minden iskola pontos programmal rendelkezik. Az elsődleges feladat a kulturális javak átadása és a szakmai fejlesztés. Az iskolában folyamatosan működik a szelekció elve, hogy védje funkcióját, sajátos küldetését. A „Carta” szerint az iskola és család, természetesen szolidárisak egymással, együttműködnek, bensőséges és folyamatos kapcsolatot ápolnak.

A „Carta” programpontjai szerint az első nevelési-oktatási szint magában foglalja az óvodát is. Erre hárul az a feladat, hogy 4-6 éves kor között fejlessze és nevelje az első értelmi megnyilvánulásokat és a jellemet. Nagyon fontos változásról volt szó az iskolapolitika terén. Azon a meggyőződésen alapult, hogy a hat év alatti gyerekeknek nevelésre van szükségük, nem csupán felügyeletre. Bottai elismerte az óvodák nevelő funkcióját, de az állam nem tudott sokat szólni arra, hogy a rezsim társadalmi és nevelési céljai szükségleteinek kielégítésére alkalmassá tegyék és újjászervezzék.

Bottai koncepciójában fontos szerep hárul az elemi iskolára, amely az értelmi nevelést és a jellemfejlesztést vállalja fel. A „Carta della Scuola” programpontjai értelmében a hatodik év betöltése után minden kisgyerekeknek be kell iratkozni az iskolába. A három éves elemi iskolát két éves ún. munkaiskola követi. A „Carta” más programokat és módszereket kívánt bevezetni az elemi oktatásban a falusi és a városi iskolák számára. Az ún. munkaiskola tanítási programjába gyakorlati feladatokat integrált, hogy a kétkezi munkára ösztönözzön. Ebbe az iskolatípusba Bottai a munkaszeretetet akarta bevinni, a kötelességtudatot és felkelteni a munka iránti érdeklődést. Az volt a cél, hogy a gyerekek olyan ismeretekre tegyenek szert, amelyek a munka világában szükségesek.

A három éves ipari iskolát a minisztérium alkalmassá akarta tenni arra, hogy a modern világban szükséges ismeretekkel lássa el a tanulókat. Az volt a cél, hogy korszerű szaktudást kapjanak és képesek legyenek a technika által átformált világban jó munkásokká válni (La Carta della Scuola del 1939, 2010; Guzzo, 2003; Piscopo, 2006).

A „Carta” szerint a középszintű oktatás alsó tagozatán a hároméves „scuola media” iskolatípus (egyszerűen: középiskola) az emberi kultúra hagyományaira nevel. Itt a latintanítás az erkölcsi és a mentális képzés eszközét jelenti. Modern didaktikai módszerek

jellemzik, lépcsőfok a továbbtanuláshoz. A szakiskolában és a technikumban teljesen más a profil. Ez utóbbiak az ipari, kereskedelmi és mezőgazdasági munkára készítik fel. A tananyag mennyiségének csökkentése célkitűzés volt, a gyakorlati jelleg erősítésével, a technikumokban ennél is nagyobb térrel a szakmai képzés számára (Guzzo, 2003; Bruni, 2005).

Felső középiskolai szinten a humán gimnázium megőrizte elit jellegét. Az 1939-es elképzelések szerint ezt az iskolatípust a szemlélődés elindítására szánták, a kritikai szellem kifejlesztésére, ahol nagy hangsúly helyeződik a hagyományörzésre. Bottai nemzetnevelési miniszterként elítélte a humán gimnáziumok „kitágítását”: ellenkező esetben veszélyt látott abban, hogy a klasszikus kultúra leértékelődik. A reálgimnáziumra most nagyobb figyelem fordítódott mint korábban, amely eddig „eléldegélt”, kevés fejlődési lehetőséget ígérve. A reálgimnáziumi képzés a szándékok szerint a klasszikus hagyományokat a modern élet elvárásaival ötvözze volna.

A „Carta della Scuola” szándékai szerint a tanítóképző a kisgyermek nevelésére készít fel. A négyéves képzést egyéves gyakorlat követi, hogy a jelöltek jártasságot és didaktikai műveltséget szerezzenek a tanításhoz. A hosszabb tanulmányi időbe ezért tettek egyéves iskolai gyakorlatot. Humanista jellegét megőrizte, de a szemlélet gyakorlatiasabbá vált, mondván, nagyon fontos találkozni a didaktikai gyakorlattal, a munka világával, és jó módszertani felkészültséget kell adni a leendő tanítóknak.

A technikumok különösen közel álltak Bottai szívéhez. Amíg pozícióban volt minden erejével azon fáradozott, minden követ megmozgatott, hogy a technikumok jelentőségét „reklámozza”. Kiállítások keretében próbálták bemutatni, hogy miközben a hagyományos szektorokban értelmiségi munkanélküliség van, addig a technikumot végzettek számára létezik kiugrási lehetőség. Megpróbálták meggyőzni az embereket arról, hogy „az uralkodó rétegbe” a munkások is beletartoznak, mégpedig teljes joggal. Nem kevesebbet, mint elismertetni, hogy a technikusok képzés csatornája lehet az „uralkodó réteg” képzésének (La Carta della Scuola del 1939, 2010).

A Nyilatkozat az egyetemek kulturális és szakmai céljait úgy jelölte meg, hogy elő kell mozdítaniuk a tudományok fejlődését és tudományos háttérrel kell szolgálatniuk az egyes szakmák számára. Emellett politikai és erkölcsi képzés, sport és katonai kiképzés is helyet kértek az egyetem falai között. A cél profi szakemberek képzése volt, megfelelő ideológiai felkészítéssel.

A dokumentum külön foglalkozik a nők számára létesített oktatási intézményekkel. Azzal a megfontolással, hogy a nőnek más a

rendeltetése és a szociális missziója, ezért speciális intézmények kellene számukra. A kifejezetten a nőknek létrehozott intézmények szellemileg a háziasszonyi munkára és a tanítónői munkára készítenek elő. A nőképzéssel kapcsolatban a Nyilatkozat kifejti, hogy a nőknek való szerepek a feleség és az anyaszerep. A fasiszták erre alapozva alkották meg gazdaság- és társadalompolitikájukat. Harcot hirdettek a nőtlenség ellen, demográfiai harcba kezdtek, ami megmagyarázza, miért akarták elmozdítani a férjes asszonyokat a hivatalokból és a gyárakból. A nők társadalmi szerepét, mint feleség és mint anya, felmagasztalták, hisz nekik kell ránevelniük fiaikat és férjeiket a vallásosságra, a hazaszeretetre, az önfeláldozásra.

A felnőttképző kurzusok feladataként a munkásság termelékenységének, hatékonyabb munkájának segítségét jelölte meg az 1939-es dokumentum, a nemzetgazdaság érdekei szerint. A dokumentum a tanárképzést, a tanárok felkészítését különös fontosságú területként kezelte. Kimondta, hogy tehetség, elhivatottság kell a hivatás gyakorlásához, ezért didaktikai centrumok megalakítása is szükséges.

A „Carta” szerint az iskolák minden válfajában a tanulók akkor léphetnek tovább a felsőbb osztályokba, ha a kurzus végén vizsgát tesznek. A „Carta” az „útvonalat” is rögzíti, vagyis azt, hogy az egyes iskolatípusokból hová lehet továbbmenni.

A Nyilatkozat értelmében tankönyvekről az állam gondoskodik az elemi iskolákban. A középszintű oktatás esetében a használni kívánt kéziratokhoz és jegyzetekhez a Nemzeti Nevelési Minisztériumának állami jóváhagyása kell. Az 1939-es posztulátum azt is rögzítette, hogy a tanítási óraszám – az egyetemeket kivéve – nem lehet 24 óránál több. Különösen hangsúlyos eleme a „Carta”-nak a párt és az iskola közötti szoros kapcsolat (La Carta della Scuola del 1939, 2010).

A fasiszta iskola stílusa új hozzáállást követelt. Az igazgatóktól és a tanároktól megkövetelték, hogy komolyan és férfiasan, bátran teljesítsék kötelességeiket, élő példájukkal járjanak a diákok előtt. A vonatkozási pont természetesen „a Duce magasrendű modellje” volt. A tanárok magatartására nézve előírás volt a pontosság, a rend, a tisztaság, a korrekt magaviselet és beszéd, a tiszta hang. Kívánatosnak tartották, hogy a tanár fizikai megjelenése dinamizmust, magabiztosságot, kiegyensúlyozottságot tükrözzön, személyisége harmonikus legyen, mert a nevelő példakép tanítványainak. A jó fizikai megjelenés érdekében elvárták a sportos életmódot is. Mondani sem kell, hogy ezen a téren is Mussolini volt a vonatkozási pont, példa és szimbólum is egyben.

Tankönyvpolitika terén is volt változás, mondván, az új céloknak új könyvek kellene. Voltak szerzők, akiket már nem akartak hallani. Az iskolai tankönyvek kiadóit is „az iskola embereinek” tekintették. Olyan könyveket akartak, amelyeket fasiszta szellem hat át, szép külleműek, megragadják a gyerekek képzeletét (La Carta della Scuola del 1939, 2010).

Bottai egész reformjában alapvető, hogy a nevelést politikai tevékenységnek fogja fel (Burza, 2005; Palermo, 2011; Piscopo, 2006; Guzzo, 2003). „Július 25”-ét követően (a Fasiszta Nagytanács 1943. július 25-i ülésén buktatták meg Mussolinit) a Bottai-reformot senki sem vállalta. A 29 kinyilatkoztatásra, amiből a „Carta della Scuola” állt, úgy tekintettek, mint ami már nem létezik. Írások sora kárhoztatta a „Carta della Scuola”-t, úgy emlegették, mint amely csak kárt okozott az iskolának. Bottai iskolareformját elhibázottnak, kaotikusnak, problémák darázs-fészkének tartotta a közvélekedés.

Út a kirekesztésig

„Szépségesen szép, viruló esztendők” voltak az olasz zsidók számára az 1860-as évek, írja Giorgio Bassani „Finzi Continiék kertje” című regényében (Bassani, 1962, 28.). Miben rejlett a XIX. század végének szépsége? Abban, hogy Olaszország születése meghozta az olasz zsidók számára a régóta áhított polgári egyenlőséget és „minden reménykedésre, szabad vállalkozásra biztatta” (i.m. 28.).

Az író oldalakkal később új élethelyzetben mutatja be a zsidókat. Egy 1938-as olasz napilapból idéz: „A jövőben [...] azokat a fiatalkorúakat, akikről megállapítást nyer, hogy a zsidó fajhoz tartoznak, kivétel nélkül el kell távolítani az összes alsó-, közép- és felsőfokú iskolából” (i.m. 78.).

A hír igaz volt. Véget értek a „viruló esztendők”, az antiszemita politika hivatalosan kezdetét vette. Benito Mussolini rendszere visszafelé haladt a jogegyenlőség útján. A fasiszta állam kevesebb, mint húsz év alatt leépítette a jogbiztonságot, és 1938-ban eljutott a polgárok egyenlőtlenségének kimondásáig (Sorani, 2011; Lupo, 2005).

A fasiszta Olaszországban 1938 szeptemberében kizárták a zsidókat az iskola világából. Gyakorlatilag egyik napról a másikra eltűntek a zsidó tanárok és diákok a félsziget iskoláiból. Az iskolai szinten bevezetett zsidóellenes intézkedések kevéssé ismertek, holott időben megelőzték az 1938. november 17-i keltezésű, „Az olasz faj védelmét szolgáló rendelkezések” című fajvédelmi kerettörvényt (Elmo, 1939).

Az oktatást Mussolini kiemelt jelentőségű szektornak tartotta, és távol akart tartani tőle minden olyan elemet, amelyről feltételezte, hogy ellenségesen viseltetik a faszizmussal szemben. Zsidók elleni politikája így az olasz nép teljes fasizálásának programjával (is) találkozott. Olaszország az 1938 és 1942 között hozott zsidóellenes törvényeket autonóm módon jegyezte. 1943. szeptember 8. korszakhatár: Észak-Olaszország német megszállása és a Salói Köztársaság megalakulása után a fasiszta és a náci politika egy szintbe került zsidóellenes téren. Ekkor a zsidóktól a létezés jogát is megtagadták (Sarfatti, 2009; Apicella, 1999).

Az 1938-as zsidóellenes intézkedésekkel a fasizmus lényegében „visszament az időben” és régi joggyakorlatot ismételt. A Risorgimento-t megelőzően ugyanis a szétagolt félszigeten sokhelyütt voltak érvényben zsidóellenes törvények. Az emancipáció folyamata a XIX. század harmincas-negyvenes éveiben kezdődött. Piemont 1848-ban ismerte el a zsidók jogegyenlőségét, a többi régióba a szabadságot és az egyenlőséget

piemonti katonák, Nápolyba és Szicíliába Garibaldi vörösingesei vitték el. Az Olasz Királyság kikiáltásával a gettókat végleg felszámolták. Természetes volt, hogy az „olasz nemzeti tudat”-ba a zsidók is beletartoztak. Emancipációjuk és asszimilációjuk Itália megteremtésével parallel történet volt (Sinigaglia, 2011).

Szabolcsi Miksa „Olasz zsidók között” című könyve érdekes leírásokat tartalmaz a múlt század eleji zsidó létről. 1904-ben megjelent könyvében személyes tapasztalatait osztja meg az olvasóval és beszámol arról, hogy nem sok zsidó él Olaszországban, számuk mintegy ötvenezerre tehető, de „az az 50 000 olasz zsidó aztán olasz is. Olasz a nyelve, olasz az érzése, olasz a gondolkozása, a szokása, a modora, a viselete” (Szabolcsi, 2011, 22.). Idézi Eude Lolli padovai főrabbi szavait, aki szerint történelmi csodával ér fel, miként tudta az olasz zsidóság hagyományait átörökíteni az ókoron és a középkoron, mert „a pápaság árnyékában őrizte meg hitelvét az olasz zsidó” (i.m. 101.). Szabolcsi olaszországi útja során úgy tapasztalta, hogy erőteljesen asszimilált az olaszországi zsidó közösség, a kitérés nem jellemző, mert ott „a zsidó hite [...] semmiben nem akadály” (i.m. 100.).

A múlt század elején Szabolcsinak úgy tűnt, hogy „Itália az igazi szabadelvűség hazája, ahol minden szabad, csak a felekezeti izgatás nem” (i.m. 25.). Az egységes Olaszországban az antiszemitizmus valóban nem, vagy csak csekély mértékben volt jelen, egészen a fasizmus létrejöttéig. Tettenérhető volt egyfajta katolikus antijudaizmus, de ez inkább a két vallás dogmatikai ellentétéből fakadt és nem terjedt faji megkülönböztetésig. Az itáliai zsidók teljesen beolvadtak Itália szövetébe. Bizonyos karakterisztikus vonásokat természetesen őriztek, de zárt, különösen elzárt közösséget sehol sem alkottak. Mintegy ötvenezres lélekszámukkal Olaszország lakosságának csupán 0,12%-át alkották (Pellegrini, 2001).

A fasizmus győzelmét megelőző harcokban, magának a mozgalomnak a finanszírozásában, a „marcia su Roma”-ban, majd a hatalomra jutást követő küzdelmekben is vettek részt zsidók. A győzelem után bármely állami állást korlátozás nélkül betölthettek. Az 1921-ben megválasztott fasiszta képviselőcsoportban, sőt a Fasiszta Nagytanácsban is voltak zsidók. Sok zsidó volt a fegyveres erőknél, az egyetemeken, a közigazgatásban, jelen voltak még a fasiszta lapoknál is (Michaelis, 1982).

A fasiszta identitás definíciójában a faji faktor jelen volt, ideológiájának fontos komponensét alkotta a „faj” fogalom, de nem stratégiai elemként. A fasizmus kezdetben nem volt rasszista. Mussolini 1921 novemberében a „III. Congresso Nazionale dei Fasci”-n úgy beszélt, hogy a fasizmus nagy jelentőséget tulajdonít a faji kérdésnek.

Magyarázata szerint a fasisztáknak azért kell foglalkozniuk a faj egészségének kérdésével, „mert a faj az (alap)anyag, mellyel történelmünket akarjuk építeni” (Preti, 1968, 24.). A zsidók sok éven át nem szenvedtek hátrányos megkülönböztetést a fasiszta Olaszországban.

A fasiszta Vezér a zsidókérdésben rendkívül ellentmondásos pozíciókat vett fel: volt a zsidók ellensége és barátja. A témával kapcsolatos beszédei, megnyilvánulásai, állásfoglalásai nagy kilengéseket mutattak. Akár egy határozatlan ember benyomását is kelthetné mindez, ha nem Mussoliniról lenne szó. A Duce gyakran játszott – nemcsak a zsidókérdésben – két asztalnál. Zsidókkal kapcsolatos kommunikációjának alapeleme volt a félrevezetés. Összezavarta barátait és ellenségeit: nem akarta, hogy beleméssanak a lapjaiba. Súlyos következménye lett mindannak, hogy nyilatkozataival megtévesztette az olaszországi zsidó közösséget. Körükben sokáig „jó Mussolini-kép” élt (Michaelis, 1982; Bassani, 1962).

A rendszer vezére hosszú ideig nem mutatta zsidóellenesség jelét. Többször nyilatkozott úgy, hogy Olaszországban nincs antiszemitizmus, mert az itt élő zsidók, mint állampolgárok és mint katonák is beváltak, bizonyítottak. Igaz, bizonyos mértékig bizalmatlan volt irántuk, de ez inkább a nacionalistákra jellemző tipikus bizalmatlanság volt. Szerelmei közt zsidó nők is voltak. Giorgio Bassani találóan fogalmazott vele kapcsolatban, amikor a „machiavellista és köpönyegforgató” jelzőkkel illette, egymásnak ellentmondó szereplései miatt (Bassani, 1962, 79.).

Sokak figyelmét felkeltette, amikor 1932 tavaszán Mussolini fogadta az ismert német író, Emil Ludwig-ot és több beszélgetést folytatott vele a Palazzo Venezia Sala di Mappamondo termében. A március 23-tól április 4-ig tartó interjúsorozat eredményeképpen született a „Beszélgetések Mussolinivel” című könyv, melyet több nyelvre lefordítottak. Nagy siker lett. Kuriózum volt azok számára, akik Mussolinit közelebbről, politikusi álarcát levetve akarták megismerni. A beszélgetések során Ludwig Mussolinivel nem csupán a korszak politikai kérdéseiről beszélt: a diktátor emberként is megnyílt. Emil Ludwig zsidó volt, így kikerülhetetlen és természetes volt, hogy a Ducét faji nézeteiről is faggassa. Mussolini „ostobaságnak” nevezte a rasszizmust és így beszélt: „Természetesen nincs tiszta faj, zsidó faj sem. Faj: egy érzés, nem realitás, 95%-ban érzés. Nem hinném, hogy biológiailag bizonyítható lenne egy faj tisztasága” (Preti, 1968, 31.). Majd a germán faj állítólagos felsőbbrendűségén ironizált: „A nemzeti büszkeségnek – mondta – nincs szüksége a faj delíriumára.” (i.m.) Megerősítette Ludwignak, hogy Olaszországban nincs zsidóellenesség.

1933-1934 folyamán több ízben is kijelentette nyilvánosság előtt, hogy ellenzője a faji felsőbbrendűség gondolatának. A megtévesztő légkörben – vagy annak hatására – még a harmincas években is léptek be zsidók a fasiszta pártba. Giorgio Bassani önéletrajzi ihletésű regénye érdekes momentummal szolgál e tekintetben. Mint írja, „1933-ban, történt, a fasizmus úgynevezett „Decenniumának” ünnepi évében. A Duce hirtelen, kegyesen, szinte ihletből elhatározta, hogy kitárja karját a „tegnapi közönyösök és ellenségek” felé, s e „nagylelkűség” révén egyszeriben kilencven százalékra emelkedett a ferrarai hitközséghez tartozó fasiszta párttagok száma. Apám [...] nem mulasztotta el kijelenteni, hogy milyen örömet okoz neki a szóban forgó esemény” (Bassani, 1962, 36.).

Mussolini 1936 ősze óta határozottan ellenséges volt a zsidókkal. Az év decemberében kezdte eltávolítani a zsidókat a fasiszta újságoktól. A „Popolo d’ Italia” új főszerkesztője, Giorgio Pini számára emlékezetes volt a Vezérrel való találkozás. 1936. december 23-án hosszú beszélgetésre került sor kettejük között, Pini lényegében vázolta neki a programját. Kiderült, a Duce nem akarja, hogy egy kitűnő tollú újságíró, Adriano Grego írásai a főoldalon jelenjenek meg, azért, mert zsidó volt. Mussolini így érvelt: „Meg kell értenetek, milyen visszhangja lenne külföldön, ha kiderülne, hogy pont Mussolini lapjánál zsidó a vezető publicista” (Michaelis, 1982, 122.). (A külföld elsősorban Németországot jelentette, F.C.) Még mindig 1936 decemberében, egy aláírás nélkül közölt cikkben azt elemezte, miért nyerhetett teret a nyugati országokban az antiszemitizmus. Magyarázata így hangzott: „A válasz végtelenül egyszerű: az antiszemitizmus elkerülhetetlen ott, ahol a szemitizmus erős. [...] A sok zsidó miatt jön létre a zsidóellenesség” (i.m. 123.).

A 30-as évek második felében a fasizmus faji koncepciójában mélyreható változás állt be. Amikor 1938-ban nemzeti területen bevezették a zsidóellenes törvényeket, a faji koncepció már létező valóság volt a világ egy olaszok uralta szegletében, Etiópiában. Ott 1937-től „interrasszista” törvények voltak életben (Lupo, 2005).

Az 1930-as évek derekán Itália birodalmi álmokat kergetett, katonai színek vetültek a mindennapokra. Az olasz népre azonban – Mussolini bánatára – nem illett a „háborús” jelző. A Duce ezen feltétlenül változtatni akart. Úgy vélte, ahhoz, hogy az olasz nép a császári Róma nyomdokaiba érjen, új életstílus, világlátás és hit szükségeltetik. Ezt a célt szolgálta a nacionalista lelkesítés. A rezsím háborúra nevelte fiataljait, azt akarta, hogy ha a háború szót hallják, győzelmi menetre gondoljanak, ne borzalmakra, hullákra és vérre.

Kemény harci propagandával, határtalan fanatizálással, és a fasiszta életstílus sulykolásával próbálták a harci kedvet megteremteni és fokozni. Az etióp háború időszakában elképzelhetetlen magasságokba emelkedett a háborús fanatizálás. Az ellenük vívott harcot szinte szent háborúnak tüntették fel, missziónak, egy afrikai ország civilizálásának. A háborús lelkesedés mesterséges felszítása közben felejtődött, hogy voltaképpen egy szegény országról beszélnek. A Duce Etiópiától gazdag ásványkincseket remélt. 1936-ban, a gyarmati háború végén aztán Mussolini próbálta elhitetni az olasz néppel, hogy Olaszország ténylegesen nagyhatalommá vált. Az „etiópai kaland” kétségkívül sokakat lenyűgözött (Preti, 1968; Trevisan Semi, 1997).

Az „etiópai kaland” korszakhatárt jelent a rezsim történetében: ezt követően Itália birodalmi szinten mozgott, és kiemelt szereppel bírt a rendszer faji elköteleződésében. Ebben az időben lett a rezsim önmeghatározásának stratégiai alkotóköve a faji elem. A faji kérdés akkor kezdte foglalkoztatni a Ducét, amikor eldöntötte, hogy birodalmat alapít. Meglepő, hogy éppen a félelem jelentett alapot a fasiszta faji politikához. Már a háború kezdetén, 1935-ben fasiszta újságok, mint például az „Il Popolo d’ Italia”-t, „olasz faji öntudat” szükségességéről kezdtek cikkezni. Mussolini 1935 októberében egy beszédében élesen kikelt az afrikaiakkal kötött házasságok ellen, 1936. május 11-én pedig – mindössze hat nappal a főváros, Addis Abeba elfoglalását követően – Pietro Badoglio-nak és Rodolfo Graziani-nak elrendelte, hogy határozottan lépjenek fel a „meszticség” „rettenetes veszélyével” szemben (Michaelis, 1982, 125.).

A Ducénak a „mesztic faj” létrejöttével kapcsolatos aggodalmi vezettek az olasz gyarmatokon bevezetett interrasszista („fajok közötti”) törvénykezéshez. Birodalmi tervek generálták a rasszizmust, mint az olasz hegemonia vélt védőeszközét. Az etióp háború előtt a fekete kontinens olaszok uralta területein elterjedt volt az ún. „madamismo”: az itt élő-harcoló katonák és a gyarmatügyi kormányzás tisztviselői közül sokan éltek együtt bennszülött nővel és sokaknak gyermekeik is születtek. A szituáció az etiópai erőpróba előtt nem okozott fejtörést az olasz kormánynak, mert kevés olaszt érintett. Etiópia meghódítását követően a bennszülöttekkel való kapcsolat más összefüggésbe került: a régi gyarmatoknál (például Líbia) sokkal népesebb területről volt szó, és a terv az volt, hogy többmillió nagyságrendben telepítsenek olaszokat a meghódított területre. Hogy a dolognak elejét vegyék, volt olyan kormányzati elképzelés, miszerint az olasz férfiak legfeljebb hat hónapot töltsenek a fekete kontinensen, egyúttal ösztönözték a feleségeket, hogy kövessék férjeiket a távoli országba. Minthogy Mussolinit az ún. mesztickérdés felettébb aggasztotta, ezért 1937. április 19-én kiadtak

egy törvényerejű rendeletet, amely egytől öt évig terjedő börtönbüntetést helyezett kilátásba azoknak az olasz állampolgároknak, akik a Királyság vagy a Gyarmatok területén házastársi/élettársi kapcsolatban éltek Olasz Kelet-Afrika alattvalójával. Büntetés csak az olasz állampolgároknak járt, mindkét nembelieknek, a „büntársaiknak” nem. A „faj minőségének rombolásáért” csakis az olasz állampolgárokat tartották felelősnek, mondván, ők magasabb civilizációhoz tartoznak. Az volt az álláspont, hogy aki „megengedhetetlen kapcsolatot tart fenn” bennszülöttekkel, bizonyítja, hogy megfeledezett állampolgári kötelességéről. A fasisztákat a szimpla szexuális kapcsolat nem zavarta, engedték, hogy fizessenek a szexért. Az etiópiaiak örömházakat is létrehoztak olasz katonáknak (Preti, 1968; Lupo, 2005; Rivera, 2009).

Az 1937-ben Etiópiában bevezetett fajvédelmi intézkedések Olaszország agresszív, nyíltan xenofób arcát mutatták. A háború előestéjén már sok volt a totaliter rezsim számláján: diszkriminált politikai okokból, nemzetek között elismerte a hierarchia elvét, de faji alapon eddig még nem hozott törvényeket. Most ez az idő is elérkezett. A sikerrel megvívott gyarmati háború után erőteljesen hangsúlyozták, hogy minden birodalmat csak „faji” szempontból egységes, civilizált nép kormányozhat. Úgy gondolták, Olaszország ezt az etnikailag heterogén birodalmat csak abban az esetben képes összetartani, ha megóvja magát a „meszticizmustól” és nem oldódik fel a „fajok” tengerében. E meggondolások értelmében láttak napvilágot az olaszok és a gyarmati lakosság viszonyát szabályozó faji törvények, melyek egyenesen bűncselekménynek minősítették az olaszok és az afrikaiak együttélését. Az első birodalmi törvények alapján a fasiszmus a meghódított népeket csakis fajelméleti alapon volt képes kezelni (Trevisan Semi, 1997).

Az afrikai bennszülöttek a fasiszták szerint alacsonyabb rendű fajhoz tartoztak, akik sohasem tudják elérni a fehérek morális és intellektuális szintjét, tagadták, hogy nemzetépítésre, vagy nemzeti érzésre képesek lennének. A fasiszták az etiópokkal az „együttélést” „külön” tartották lehetségesnek. Mussolini iránymutatása szerint „a Birodalomban a faji törvényeket a legszigorúbban betartják és mindazokat, akik nem ezt teszik, kiűzik, megbüntetik és bebörtönzik” (Preti, 1968, 91.). Szükségesnek vélte azt is, hogy az őslakosok egyértelműen tudatában legyenek saját alsóbbrendűségüknek.

A fasiszták Kelet-Afrikában apartheid rendszert vezettek be, és ennek szellemében különítették el egymástól a „fehér” és a „fekete” közösséget. Nyílt faji diszkrimináció történt, mindez jóval megelőzte a zsidóellenes törvények kibocsátását. A faji tisztaság deklarációjával a fasiszmus nagy váltást hajtott végre: a „tiszta vér” mítoszát a

meszticizmus elleni harc avatta fel jogi téren (Sinigaglia, 2011; Rivera, 2009).

A zsidókkal kapcsolatban eközben Mussolini a megtévesztés kommunikációját gyakorolta. E kettősségre példa, amikor az osztrák kancellárt, Kurt Schuschnigg-ot 1937 áprilisában – a gyarmati faji törvények kibocsátásának idején – arról igyekezett meggyőzni, hogy a fasizmus és a náciizmus között lényeges különbségek vannak, így például, hogy „nem fogadjuk el a rasszista teóriákat, főleg jogi vonatkozásban” (Sinigaglia, 2011.). Még mindig 1937 tavaszán, magánemberként az Egyesült Államokat kritizálva úgy beszélt, hogy az „négerek és zsidók országa, akik kultúraromboló elemek” (i.m.). Giorgio Pinivel folytatott 1937. május. 31-i beszélgetésében pedig úgy fogalmazott, „hogy a zsidó vér mindig zsidó vér marad, és nem változik” (Michaelis, 1982, 123.). Láthatóan nem okozott számára problémát, hogy ugyanarról a dologról, egyazon időszámban, ellentétes értelemben nyilatkozzon.

Ebben az esztendőben a fasizmus az antiszemizmus útjára lépett. Az országban 1937 tavaszán-nyarán a zsidóellenes kampány rendkívül hevessé vált. Giorgio Bassani emlékeiben úgy él, hogy akkor „az összes újságokban faji uszítás” vette kezdetét (Bassani, 1962, 284.). Tavasszal egy különösen nyugtalanító írás látott napvilágot. Paolo Orano „Gli ebrei in Italia” („A zsidók Olaszországban”) című könyvéről van szó, melyet politikai antiszemizmus ihletett (Orano, 1937). Könyve új kezdetet jelölt. A Perugiai Egyetem rektorának, nem mellesleg fasiszta képviselőnek könyvét a fasiszta sajtó lelkesen recenzálta és széleskörű megjelenést biztosított a mérgező tartalomnak. A pamflet botrányt keltett, az „Il popolo d'Italia” 1937. május 25-i számában megjelent kritika robbantotta ki. A könyv és írója egycsapásra országos ismertséget szerzett. A könyv felrázta-megrémítette az olasz zsidókat, mert kifejezetten ellenük szólt, Orano a fasiszta Olaszország természetes ellenségeiként jelenítette meg őket (Prete, 1968; Sarfatti, 2009).

A könyv a fasizmus zsidóellenes politikai lépései előfutárának tekinthető. Némely vélemény szerint egyenesen Mussolini megrendelésére született. Az Orano-könyv mély zsidóellenes előítéletet táplált, és az Olaszországot fenyegető zsidóveszély lehetőségéről értekezett. Érdekes, hogy a szerző az elfogulatlanság igényével lépett fel, antiszemita koncepciótól (is) mentesnek akarta feltüntetni magát. Óvatosságát magyarázza, hogy az 1930-as évek Olaszországában ez volt az első olyan könyv, mely a zsidóellenességet választotta tárgyául (Sofia, 2009).

Orano megítélése szerint létezik, s az országban is kitapintható a „zsidó veszély”. Véleménye szerint a világpolitika legutóbbi eseményeit is a nemzetközi zsidósággal számot vetve kellett megoldani. Elvitathatatlan kapcsolatot tételezett fel a zsidóság és a fasizmus között, ami szerinte a rezsim szempontjából káros következményekkel jár, mert a szerző értelmezése szerint a zsidók jelen vannak az antifasizmus minden lényeges központjában.

Mindezen állítások felsorolása után az olaszországi zsidókra nézve súlyos következtetésekre jutott, alternatíva elé állította őket. A zsidók számára – mondta – elérkezett a döntés órája. Ha olaszok akarnak lenni, meg kell feledkezniük zsidó mivoltukról és halaszthatatlan kötelességük, hogy a nemzetközi zsidóság ellenségeinek tekintsék magukat.

Orano azt a látszatot akarta kelteni, mintha zsidóellenes állásfoglalása nem megkülönböztetés nélkül sújtana le a zsidókra, a cionistákat és a fasiszta zsidókat támadja. A cionisták azonban a korabeli becslések szerint legfeljebb kétezren lehettek. A szerző szerint a zsidók mindig is zsidók maradnak, függetlenül hitük megvallásától. Úgy vélte, a zsidók morálisan nem érzik a hazafias érdekeket (Orano, 1937).

Hogyan fogadták a könyvet zsidó körökben? Természetesen keresték a tiltakozás és a válaszdadás lehetőségét. Részint hitetlenkedtek amiatt, hogy az antiszemitizmus magva Olaszországban is kihajtott és a csendes tiltakozást választották. Mások hittek Mussoliniben s igyekeztek kifejezni hazafiságukat, „jó fasiszta” mivoltukat, Olaszország iránti hűségüket (Coen, 1988).

Az 1937 tavaszán megindult zsidóellenes sajtókampány a külföld érdeklődését is felkeltette. A kérdéseket Mussolini azzal háritotta, hogy – mint 1937. június 11-én Rómában Generoso Pope-nak, a neves olasz-amerikai újságírónak mondta – „semmiféle faji diszkriminációt nem tervezek” (Preti, 1968, 110.).

Aggódott az olasz zsidóság is. 1937. június 3-án David Prato római főrabbi és Galeazzo Ciano találkozására került sor. „Hosszú és szívélyes” beszélgetés zajlott le kettejük között. Ciano biztosította a főrabbit arról, hogy a hivatalos magatartás változatlan a zsidók iránt, a sajtóban megjelent hírek ellenére (Michaelis, 1982, 144.). Három héttel később Mussolini is szükségét látta, hogy megnyugtassa az olasz zsidókat. Generoso Pope-nak adott interjújában úgy fogalmazott, hogy nem tervez vallási vagy faji diszkriminációt, itt „a zsidókkal úgy bánnak, mint minden olasz állampolgárral, amíg betartják a törvényt” (i.m.).

Mussolini a külföld felé, az olasz zsidók felé, és saját munkatársai felé is megnyugtató nyilatkozatokat tett, miszerint nem tervez zsidóellenes lépéseket. Képlékeny és rugalmas volt ez az álláspont,

amire a sajtó is ráerősített. Míg Giovanni Preziosi, Roberto Farinacci és Telesio Interlandi drasztikus intézkedéseket követeltek a zsidókkal szemben, más fasiszta publicisták továbbra is tagadták, hogy Olaszországban zsidókérdés lenne (Parente, Gentile és Grillo, 2005).

Az 1938-as esztendő

Kormány szintű nyilatkozat a zsidókérdésről

Az itáliai zsidó közösség számára véget ért az a korszak, amelyben teljes jogú állampolgárok voltak, és nem számított a vallásuk. Közvetlen fenyegetés árnyéka vetült rájuk, a fasiszmus nyíltan vállalta jogaik korlátozását. A zsidóellenes gépezet beindult. 1938 elejétől Mussolini gőzerővel dolgozott a zsidók elleni rendszabályokon. A kétarcúság, a megtévesztő taktika ezúttal sem hiányzott a fegyvertárából (Sorani, 2011; Sarfatti, 2009).

1938. február 6-án Galeazzo Ciano még azt jegyezte be naplójába: „A Ducéval a zsidókérdésről beszéltünk. Nem akarok olyan dologgal foglalkozni, amely nálunk szerencsére nem létezik. A Duce ugyanazon a véleményen van. Nem foglalkozik a dologgal, de nem feledi teljesen” (Preti, 1968, 110.). A valóságban egyáltalán nem feledte, sőt, súlyos kirekesztő intézkedéseken dolgozott. Saját kezűleg ő írta az első hivatalos kormány szintű nyilatkozatot, amely a zsidókérdésben állást foglalt. A nyilatkozat 1938. február 16-i keltezéssel az „Informazione diplomatica” 14. számában látott napvilágot. Cianótól tudjuk, hogy maga Mussolini a nyilatkozatot az „antiszemita propaganda főművének” tekintette. A nyilatkozat egyszersmind a „kettős kommunikáció” diadala volt (Candeloro, 1986; Sarfatti, 2009).

Megjelenését megelőzően Mussolini többször is kifejtette véleményét közvetlen munkatársainak a zsidókérdésről és a faji kérdésről, de a gyakorlati konzekvenciák sokáig vártak magukra. Megjelenése így nagy feltűnést keltett. A Római Magyar Királyi Követség tanácsosa, Galánthai Nagy László 1938. július 29-én Kánya Kálmán külügyminiszternek küldött jelentésében is beszámolt erről. A követtanácsos kifejezésre juttatta csodálkozását, mivel a faji kérdés, tapasztalatai alapján - mint írta - „sokáig csupán néhány szélsőséges fasiszta sajtóorgánum elméleti jellegű cikkeiben szerepelt, politikai kihatások nélkül” (Galánthai, 1938a).

A Duce figyelemelterelő hadműveletnek szánta. A kormány nyilatkozat, utalva a zsidókérdésben megindult polémiára, megállapította: tévedés arra következtetni, hogy a fasiszta kormány antiszemita politikát kíván folytatni. Továbbá abból a tényből, hogy Olaszországban élnek zsidók, nem következik szükségszerűen, hogy létezne kifejezetten olasz zsidókérdés. Próbálta elutasítani a „rágalmakat”, melyek a fasiszta rezsimet antiszemita irányvonal követésével vádolják. Kijelenti: az olasz kormány soha nem is gondolt és

most sem szándékozik a zsidók, mint “olyanok” ellen politikai és gazdasági intézkedéseket hozni, kivéve természetesen a rezsimmel szemben ellenséges magatartást tanusító elemeket.

A dokumentum azt sugallta, hogy a fasiszta kormány a leghatározottabban szembehelyezkedik mindenféle közvetett vagy közvetlen megszorítással, erőszakos asszimilációval. Látszólag békítő célzatú írásnak is tűnhetne, ha a szerző nem élne gyakran az “arányosság” szóval. Kifejezi ugyanis annak az igényét, hogy a zsidók számarányuknak megfelelően vegyenek részt az ország gazdasági, szellemi, stb. életében. Másrészt az utolsó fejezetből világosan kitűnik, hogy az országba menekült külföldi zsidókkal szemben bizonyos szankciókat kívánnak életbe léptetni.

Fontos kiemelni, hogy a nyilatkozat megjelenésekor már tervben voltak a zsidótörvények, a kormány pár hónap erejéig mégis titokban tartotta a tényleges szándékokat. Az elterelő manővert számos motívum indokolhatta. Szerepet játszhatott az olasz közvélemény felkészületlensége ilyen intézkedések befogadására, igaz, 1937 tavaszától a sajtót mind jobban eluralta az antiszemita nézőpont. Valószínűleg arra a pillanatra vártak, amikor a közvélemény már magáévá teszi a diszkrimináció szükségességének eszméjét. Másrészt számolhattak terveik népszerűtlenségével, várható kedvezőtlen külföldi visszhangjával, a Vatikán szembenállásával, és gazdasági megfontolások is szerepet játszhattak.

Fausto Coen szerint zsidó körökben a nyilatkozatot éppen ellenkezőleg értelmezték: bizonyítékát látták benne Mussolini azon szándékának, hogy a kormányzat el akarja kerülni az “igazi” antiszemita intézkedéseket. Sion Segre Amar beszámol a torinói izraelita hitközség hihetetlen öncsalással felérő optimizmusáról. “Itáliában nem létezik antiszemitizmus – írták – és a zsidóknak egyetlen hajuk szála sem görbülhet meg, csak nyugodtan kell lennünk és nem szabad az államnak fejtörést okoznunk. Elmúlik a vihar és visszatérnek a régi nyugodt napok” (Coen, 1988, 21.).

Az “Informazione diplomatica” n. 14. után mintegy fél évig nem volt újabb hivatalos állásfoglalás, de előkészületben voltak zsidóellenes intézkedések.

“Manifesto”

1938 nyarán Mussolini hiszterizálta a maga számára a zsidó problémát. A Duce dühös lett Roberto Farinaccira, az antiszemita szárny vezetőjére. Dühét az táplálta, hogy Farinaccinak zsidó titkárnője volt, Jole Foá. Mussolini úgy vélte, ez alapján a külföldiek (a németek, F.C.) téves

következtetéseket vonhatnak le az olaszokról. Fokozta a helyzetet, hogy Farinacci védeni próbálta munkatársát. Mussolini hajthatatlan volt. Ciano 1938. június 4-i naplóbejegyzése szerint így beszélt: „Mondjátok meg Farinaccinak, hogy szégyellje magát Foá kisasszony miatt. [...] Az antiszemitizmus lovagjaként nem tarthat egy zsidó titkárnőt a lába között” (Michaelis, 1982, 184.).

Mindez akkor történt, amikor a Palazzo Venezia-ban már lázasan dolgozott az olasz zsidók elleni rendszabályokon. A zsidóellenes kampány következő mozzanatának a “Manifesto degli scienziati razzisti” (“Rasszista tudósok manifesztuma”) címet viselő állásfoglalás tekinthető. A “Manifesto” 1938. július 14-én jelent meg, először csak az “Il Giornale d'Italia” című lapban, majd másnap az összes többi napilap leközölte. Megjelenése nagy visszahangot keltett tartalma, s nem utolsósorban címe miatt (Caffaz, 1988).

A Matteotti-gyilkosság után ez a dokumentum jelentette az első nagy politikai sokkot. Az eredeti elképzelés szerint egy egyetemi tanárokból, orvosokból és biológusokból álló tíztagú tudóscsoport vitatta volna meg a tárgyat, vagyis az „itáliai faji problémát”. De Mussolini sietett és 1938. június 24-én csak a fiatal Guido Landra-t, a Római Egyetem antropológusát hívatta magához, akit előzőleg a bizottság koordinátorává nevezett ki. Bizottsági munkára nem került sor. Landra szolgál feladatot kapott: azt, hogy segítsen Mussolini faji direktíváinak „összerendezésében”. Így született meg a rasszista manifesztum tíz programpontja. A „Manifesto” tehát a legkevésbé sem tekinthető egy „tudományos bizottság” közös gondolkodása záró momentumának, a tagok, akiknek neve szerzőként szerepelt a sajtóban, csak közvetlenül a megjelentetés előtt ismerték meg magát a szöveget. Mussolini „neveket” akart, hogy tudományosságot kölcsönözhesen zavaros agyszüleményének. A tartalom amúgy jókora zavart keltett a tagok között. Sabato Visco, a Római Egyetem orvosprofesszora kikelt magából, mondván „nem támogathatjuk pár fiatal szellemi baklövését, akiknek egy vagy két évvel ezelőtt sajnos diplomát adtunk” (Sinigaglia, 2011). Egyszeriben hangot váltott, amikor Dino Alfieri-től, a Ministero della Cultura Popolare vezetőjétől megtudta, hogy ennek a „szellemi baklövésnek” maga Mussolini a szerzője (Sinigaglia, 2011; Cuomo, 2005).

A “Manifesto” először névtelenül jelent meg, s csak július 25-én – tizenegy nappal később – az olasz fasiszta párt egy közleménye adta tudtul a fogalmazók nevét. A tíz tudósból csupán ketten játszottak ténylegesen fontos szerepet: Nicola Pende, aki a Római Egyetem Patológiai Intézetének az igazgatója volt és Arturo Donaggio, a Bolognai Egyetem Pszichiátriai Klinikájának igazgatója. A többiek meglehetősen

ismeretlen egyetemi oktatók voltak. Felelőségük óriási: legitimálták Mussolini faji direktíváit (Cuomo, 2005).

A római Magyar Királyi Követség tanácsosa is beszámolt visszhangjáról Kánya Kálmán külügyminiszternek küldött 1938. július 29-i jelentésében. A követségi tanácsos értesülései szerint a "Manifesto" a Nemzeti Nevelés Minisztériumának fennhatósága alatt, olasz egyetemi tanárokból álló tudományos bizottság által kidolgozott állásfoglalás, mely a faji kérdésben a fasiszta hivatalos állásfoglalást rögzíti (Galánthai, 1938).

A manifesztum az állami szintre emelt antiszemitizmus tudományos-ideológiai platformjának tekinthető. Tíz összegező és felületesen megfogalmazott paragrafusban fejtette ki a hivatalos fasiszta felfogást, néhány a sorból:

1. Az állásfoglalás leszögezi, hogy vannak emberi fajok, tehát azok nem az emberi szellem alkotásai. Olaszország lakossága árja eredetű és civilizációja árja civilizáció. Az a kijelentés, hogy emberi fajok léteznek, nem jelenti azt, hogy vannak felsőbbrendűek és alsóbbrendűek, csupán azt, hogy az emberi fajok különbözőek.
2. Vannak nagy fajok és kis fajok.
3. A faj fogalmának értelmezése biológiai eredetű.
6. Létezik „tisztá olasz faj”.
7. Elérkezett az ideje annak, hogy az olaszok magukat nyíltan fajvédőnek nyilvánítsák.
9. A zsidók nem tartoznak az olasz fajhoz. A zsidóság volt az egyetlen faj, amely Olaszországban soha nem asszimilálódott.
10. Nem szabad megengedni, hogy az olaszok tisztán európai jellegű lelki és testi adottságai változást szenvedjenek.

A valóságban a dekrétum a nem zsidókat is meglepte, főleg egy zárójeles félmondat fejtette ki ezt a hatást: „A zsidók nem tartoznak az olasz fajhoz” (Caffaz, 1988; Manifesto, 2012).

„La difesa della razza”

1938. augusztus 5-én Mussolini kívánságára új folyóirat jelent meg Olaszországban, „La difesa della razza” („Fajvédelem”) címmel. A lap vezetését Telesio Interlandira bízták, aki a rasszizmus olaszországi előfutáraként szerzett magának hírnevet. A folyóirattal kívántak a fasizmus újkeletű téziseinek tudományos és komoly külsőt adni, és népszerűsíteni a faji direktívákat. Nem volt közömbös, hány emberhez jutnak el ezek a gondolatok. A cél az volt, hogy minél szélesebb rétegek olvassák a „La difesa della razza” lapjait (Sofia, 2009; Tanti, 2002).

Újabb nyilatkozat

Ugyanezen a napon jelent meg az „Informazione diplomatica” 18. száma, mint a zsidóellenes intézkedések újabb lépcsőfoka. A dokumentum összegezni próbálta az olasz rasszizmus lényegét, egyben az utolsó előkészítő aktust jelentette a faji intézkedések bevezetése előtt. A jegyzék szerint Itáliában 1919 óta jelen van a faji probléma, melynek megoldása nem tűr halasztást. A dokumentum kimondja, hogy a rasszizmus kérdését a birodalom alapítása emelte az első sorba. „Most, hogy elkerüljük a meszticség csapását [...] nem elegendők már a Fasiszmus szigorú és eddigi törvényei, szükséges egy erős érzés is, igazi büszkeség, egy világos és mindenütt jelenlévő faji öntudat” (Preti, 1968, 120.).

A rasszizmussal tehát elsősorban a meszticség keletkezését, a fajkeveredést akarták megakadályozni. A jegyzék úgy fogalmaz, hogy ehhez nem elegendők a fasiszmus saját törvényei, szükséges az is, hogy minden olaszt hasson át faji büszkeség. Minthogy azonban a zsidóság magát mindig külön fajnak tekintette – így a dokumentum – természetesen, hogy a fajelmélet reá is vonatkozik, s felveti annak szükségességét, hogy a zsidóság számarányának megfelelően vegyen részt az állam életben.

A jegyzék szerint, amit az „Informazione diplomatica” n. 14. világosan kimondott, azt ismétlik most is, vagyis a fasiszta kormánynak nincs különleges üldözési terve az olasz zsidók ellen. Emlékeztet a jegyzék arra is, hogy Itáliában a zsidók aránya alacsony, mintegy egy ezrelék. Világos tehát – így a jegyzék –, hogy innentől a zsidók részvételét az állam életében ehhez az arányszámhoz igazítják és ezt a jogot senki sem vitathatja el a fasiszta kormányzattól. A zsidóellenesség egyik fő oka a dokumentum szerint az, hogy a zsidók magukat egy másik népből valónak, „más fajnak” tartották mindig is, „magukat választott népnek tartják” (i.m.).

A dokumentum a zsidókkal szembeni hadüzenet volt. A propagandagépezet örült sebességbe kapcsol. Az egész sajtót mozgósították, hogy pszichológiailag előkészítsék az olaszokat diszkriminatív intézkedések befogadására.

A külföldi zsidókról szóló dekrétum

Egy 1938. szeptember hetedikéi rendelet értelmében az összes, Olaszországban tartózkodó külföldi zsidónak fél éves időtartamon belül el kell hagynia az ország határait. A rendelet megtiltotta, hogy más országból érkező zsidók letelepedjenek Olaszországban. Az intézkedést, amely már önmagában is rendkívül súlyos volt, harmadik paragrafusá

tette különösen szigorúvá. E szerint az olasz állampolgárságot visszavonják azoktól a zsidóktól, akik azt 1919 januárja után nyerték el (RDL 07.09.1938, 2012).

Nem egyértelmű, hány zsidót érintett ez az intézkedés. A zsidók számának tekintetében a különböző szakirodalmi források más-más adatokat közölnek, hatezer és tízezer fő között mozognak a becslések. Az európai országok közül érkeztek zsidók Olaszországba többek között Magyarországról, Görögországból, Törökországból, Németországból, Lengyelországból, Romániából, Jugoszláviából, Franciaországból, Svájcól, Spanyolországból, Bulgáriából, Belgiumból, Albániából, Portugáliából, Norvégiából.

Miután a probléma sok országot érintett, érthető az olasz döntés nagy diplomáciai visszahangja. Az érintettek a rendelkezést nagy megdöbbenéssel fogadták, s a fasiszta kormány politikája drámai pálfordulataként értelmezték, de az olasz lakosság is értetlenül nézte. Olaszország ugyanis egyike volt azoknak az országoknak, melyek a két világháború között megnyitották kapuikat a Közép- és Kelet-Európából szökött zsidó menekültek előtt, főleg azokban az években, melyeket még nem fémjelzett a hitleri politika melletti teljes elkötelezettség.

A külföldi zsidók 1938. szeptember elejéig Olaszország „baráti vendégszeretetét” élvezték. „Szívesen látott vendégként fogadták őket, [...] Olaszország ideális menedékhelyet jelentett számukra [...] ahol folytathatták egyetemi tanulmányaikat [...] még a tandíjfizetés kötelezettsége alól is mentesítették őket” (Coen, 1988, 29.). Natalia Ginzburg visszaemlékezése szerint Torino tele volt a nácik elől menekülő német zsidókkal. Leírja mindazt az elkeseredettséget amiben éltek, hiszen állandóan kétségek gyötörték őket: vajon eljutnak-e Palesztinába vagy esetleg Amerikába, az érezhetően közelgő katasztrófa árnyékában (Coen, 1988).

Ilyen előzmények után érthető a csalódottság és a zavarodottság, mely az érintetteken úrrá lett, miután az 1938. szeptember 7-i rendelet tudomásukra jutott. Bár sokan úgy hitték, itt új életet kezdhetnek, az antiszemita dekrétum újra száműzötté tette őket. A rendelet értelmében külföldi zsidók ezrei kényszerültek elhagyni a következő hónapokban az olasz földet. Jelentős számot kitevő német zsidó közösség kényszerült ily módon visszatérni Németországba, egyéb menekülési lehetőség híján.

A rasszista szellemű intézkedések újabb „terméke” sokat rontott a Ducéről festett pozitív képen, amely a nemzetközi sajtóban az időtájt tettenérhető volt.

Iskolai fajvédelem

A zsidók kiszorítása

Az 1938-as esztendő alapvető változásokat tartogatott az olaszországi zsidó közösség számára: „felejthetetlen év” volt, de negatív értelemben, és többé „már semmi sem volt olyan, mint régen” (Ravenna L., 1988, 89.). A Mussolini-rezsim zsidóellenes politikája következtében a zsidók hirtelen kitaszítottak lettek, átírásra szorult az országhoz fűződő kapcsolatuk és szertefoszlott a „befogadó Olaszország” illúziója.

Az iskola világát érte az első, valódi faji alapú „támadás” a fasiszta Olaszországban. Az iskola „a legneuralgikusabb, legkényesebb területnek számított” (Stefani, 1988, 95.), és az egyik legföltettebb terület volt, mindkét részről: zsidó oldalról, és az ellenséges rezsim szemszögéből is.

A faji törvényhozás „Magna Charta”-jáig vezető út során következő állomása az 1938. szeptember 2-i minisztertanácsi határozat, melyet az 1938. szeptember 5-i törvényerejű rendelet ültetett át a gyakorlatba. A rendelkezés az olasz zsidókat az oktatás és a kultúra területén sújtotta. Joseph Colombo így emlékezett erre: „Habár javainkban, emberi méltóságunkban, munkánkban óriási veszteségek értek minket, de van egy terület, amely mindennél érzékenyebb: a kulturális aktivitás és a tanulás szférája. Ami egész történelmünk során a legföltettebb titkunk, kincsünk volt, minden jó forrása, azaz a tanulás lehetősége” (Coen, 1988, 33.).

Olaszországban 1938-ban az iskola világa „zsidómentessé” vált. A fasiszta rendszer fejlődésének adott szintjén a zsidók kitaszítását fogalmazta meg. Az állami szintre emelt antiszemitizmus háttérében elsősorban ideológiai okok rejlenek. 1938-ra a Duce Olaszországa nyíltan a „fajvédő” szerepben tetszelgett, alapigazságként kezelte a zsidók és „árja olaszok” szembenállását. A „Manifesto” elméletét már a gyakorlatban alkalmazták. Az iskola világára az 1920-as évek elejétől lényegi szektorként tekintettek a fasiszták, mert itt formálódott az ifjúság. Felismerték, hogy az oktatás szférája különleges: aki az iskolát „uralja”, a jövő olasz társadalmát formálhatja. Az ifjúságot ezért a Duce ideái alapján nevelték, az olasz nép vezetője új társadalmi modellt és embertípust vizionált: a „homo novus fascistus”-t („új fasiszta embertípus”), akit fasiszta célok irányítanak. A fiatalok világszemléletét a diktatúra hívószavai alapján kívánták alakítani, és elkápráztatni őket egy „új kultúra” víziójával. Ebbe beletartozott, hogy Itáliát vezető politikai hatalomként láttatták, magasztalták az erőt és a harcot.

A Ventennio, vagyis a „fasiszta két évtized” az iskolai erőterben fokozatos fasizálást hozott, a harmincas évek végére pedig a rendszer iskolája a fasiszta jelzón túlmenően a „rasszista” jelzót is kiérdemelte. A fasizmus számára „új ütközetet” jelentett a faji program. A zsidók elleni csatakiáltással olyan értékek ellen indultak rohamra, amit szorosán a zsidókhoz kötöttek képzeletben, mint például a kényelmes, nyugodt, polgári élet. A Ducétól származó korabeli szlogen ennek szöges ellentéte volt: „Többet ér egyetlen perc a harcmezőn, mint egy békében leélt élet”.

Az iskola világa kulcsfontosságú terület volt a rendszer számára. A „La difesa della razza” című lap 1938. szeptember 5-i száma egyenesen úgy fogalmazott, miszerint „a fasiszta iskolának kell elsőként felszabadulnia a zsidó uralom alól” (Sorani, 2011). A nemzeti élet „zsidótlanításának” programját az iskolában kezdte Mussolini rendszere. Átgondolt, jól koncepcionalizált döntés állt a zsidók iskolai kiszorításának háttérében. A nevelési-oktatási szféra „zsidótlanítása” szerves részét képezte egy nagyobb politikai (ezzel együtt nevelésügyi/pedagógiai) paradigmának. A „Critica fascista” 1938. november 15-i száma szerint az iskola „prioritása nem véletlen”, tekintettel „tényleges politikai súlyára” (Turi, 1989, 100.). A fasiszták birtokba akarták venni az iskolát és uralni a nevelési színtereket, hogy „teljesen olaszá” tegyék. Azzal az érveléssel a háttérben, hogy itt formálódik a nemzet szellemi ereje, melyet a zsidók jelenléte valósággal „megfertőzne”. A végkövetkeztetés az, hogy „egyetlen zsidó tanár sem kell és egyetlen zsidó diák sem” (De Vivo, 1989, 80.).

Giuseppe Bottai a „Critica Fascista” 1938. szeptember 5-i számában rávilágított, miért az iskola világát érték az első fajvédelmi intézkedések: „Az iskolában formálódik az ember személyisége, ezért az iskolában kell elkezdeni a tisztogatást. Ha száz százalékos olaszokat akarunk, akkor olyanná kell formálnunk őket; tehát száz százalékosan olasz iskolát kell teremtenünk; ez vonatkozik a tanítási tartalomra, a könyvekre, a diákokra. Vagyis minden szintre” (5 settembre 1938, 2012).

A gondolatmenet arra enged következtetni, hogy a zsidók elleni intézkedéseket jogos szellemi önvédelemnek tartották. Az volt a cél, hogy fizikailag és szellemileg egységbe fűzzék az olasz népet, a zsidókat azonban nem sorolták ide. Nem tartották kívánatosnak, hogy a zsidó és az olasz diákok „keveredjenek” egymással, ugyanez vonatkozott a tanárookra is, mondván, az olasz fiatalság nevelői nem tartozhatnak „idegen fajhoz”. Meg akarták szabadítani az iskolát a zsidó jelenléttől, hogy azt lehessen mondani és úgy lehessen érezni, hogy „az Olasz Iskola az Olaszoké” (i.m.).

Az iskola világából a zsidók totális kizárása volt a cél, nem csupán csökkentése, mindez a biológiai rasszizmus szándékát bizonyítja. A fajvédelmi rendszabályok azt célozták, hogy megszűnjön az iskolákban a – korabeli szóhasználatnál élve – „szennyező zsidó jelenlét” és az állami iskolák falai tökéletesen bevehetetlenek legyenek számukra. A törvény erejével akarták elejét venni annak, hogy a „tisztá olaszok” közelébe zsidók kerüljenek. A rezsim a zsidók kizárásával egyben a nem zsidóknak is üzeni kívánt. Egészen kisgyermekkortól egyértelművé akarta tenni, hogy a zsidó „más” és a fasiszták a „másságot” nem tolerálják. A fasizmus egy negatív utópia bűvöletében élt, amilyen az „új ember megteremtése”. A fiatal olaszokba bele akarta nevelni saját felsőbbrendűségüket, egyúttal a „többiek” alsóbbrendűségét (Lovatto, 1992).

Az iskolafalakon belüli jogkorlátozó intézkedések időben előbb és külön kerültek megfogalmazásra, mint a többi zsidóellenes törvény, mert az ott foganatosított zsidóellenes intézkedések különös jelentőséggel bírtak a rezsim szempontjából. A zsidók elleni iskolai támadással azt célozták, hogy az iskola „olasz” legyen, ami „fasisztát” jelent. A fasiszta rezsim komoly sebet ejtett a zsidó közösségen. Az iskola a mindent maga alá gyűrő rendszer, de a zsidók számára is kiemelt fontosságú volt. Az egyik legféltettebb területnek számított, mindkét részről. Ebből a szempontból is érdemes megvizsgálni az iskolai zsidóellenes jogszabályokat és az olasz zsidók iskolai zsidótörvényekre adott válaszait.

1938. január 19-én a Nemzeti Nevelés Minisztériuma az egyetemek rektorait és a főiskolák igazgatóit körlevélben utasította, hogy írják össze a külföldi zsidók számát (Tanti, 2002, 31.). Fél évvel később, az év júliusában pedig a zsidó alkalmazottak összeszámlálása került napirendre. Ugyancsak júliushoz köthető a következő rendelkezés: 1938. július 30-án levélben kaptak tájékoztatást az egyetemek és főiskolák vezetői arról, hogy a „nem olasz fajú” docensek, tanársegédek külföldi kongresszusokon, vagy más nemzetközi rendezvényeken, magánemberként is csak a Minisztérium jóváhagyásával vehetnek részt (i.m. 20.). 1938. augusztus 3-án aztán megszületett az idevágó rendelkezés: zsidó egyetemi oktatók nem vehetnek részt külföldi konferenciákon. A felsőoktatási intézmények vezetőinek szóló levél tartalmazta, hogy eztán csak „olasz fajú” állampolgárok képviselhetik Olaszországot nemzetközi kongresszusokon és hasonló rendezvényeken, és a rektorok és igazgatók felelősségi körébe utalta annak ellenőrzését, hogy „olasz fajú-e” a kérelmező (i.m. 26.). 1938. augusztus 6-hoz két jelentős rendelkezés köthető. Az egyik, hogy külföldi zsidók nem

iratkozhatnak be olasz egyetemekre. A másik a „La difesa della razza” című folyóirat ügye. A Minisztérium körlevelében hívta fel a figyelmet az új lapra. Giuseppe Bottai levelében úgy fogalmazott, hogy a „La difesa della razza” első számával „az olasz faji mozgalom, amely július 14-én kezdődött a fasiszta tudósok kiáltványával, cselekvési fázisba lép”. „A faji probléma – írta a miniszter – mint tudják, mindig jelen volt a Duce gondolatvilágában”. A lap Bottai szerint „a mozgalom legfontosabb orgánuma”, ezért azt akarja, hogy a lapot a tanárok és a hallgatók részéről is a legnagyobb érdeklődés övezze. A folyóiratnak Bottai szerint „ott kell lennie minden egyetemi könyvtárban, az oktatóknak olvasniuk kell, beszélni róla, kommentálni” (i.m. 21.). 1938. augusztus 9-én arról született rendelkezés, hogy az iskolák zsidó „fajú” tanárokat nem bízhatnak meg tanítással, és még helyettes tanári állásba sem vehetnek fel. Három nappal később megtiltották, hogy az iskolákban zsidó szerzők által írott tankönyveket használjanak. Augusztus 18-án pedig a külföldi zsidókat kizárták Olaszországi elemi- és középiskoláiból.

Több volt, mint latinos hanyagság, hogy meglehetősen későn, 1938. augusztus 22-én számlálták csak össze az Itáliában élő zsidókat. A kormányzatnak egészen addig nem voltak pontos információi a zsidó közösségről, amely ellen rendszabályokat akart hozni. A Belügyminisztérium újsütetű részlege, a „Direzione Generale per la demografia e per la razza” végezte. Eszerint Olaszországban 1938-ban 58 412 embernek volt legalább egyik szülője zsidó és 46 656 ember vallotta magát zsidónak. Ez a teljes népesség egy ezrelékének felelt meg (Sarfatti, 2009, 141.).

Az olaszországi zsidók iskolai kizárásáról az alábbi törvények rendelkeztek:

1938. szeptember 5.: A „Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában” című a zsidóktól megtagadta a tanulás és a tanítás jogát az állami iskolákban.

1938. szeptember 23.: Az „Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára” címet viselő rendszabályban a fasiszta kormányzat engedélyezte, hogy a zsidó közösség elemi iskolákat létesítsen a zsidó gyermekek számára.

1938. november 15.: „Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályban” címet kapott rendelkezés lehetőséget adott zsidók számára középfokú oktatási intézmények létrehozására.

Az 1938. szeptember 5-i, 1390. sz. Törvényerejű Rendelet a „Fajvédelmi intézkedések a fasiszta iskolában” címet viselte. A rendelet értelmében állami, állami felügyelet alatt álló, vagy nem állami iskolába, amely törvényesen elismert végzettséget ad, bármilyen rendű és szintű

is az intézmény, nem vehetnek fel zsidókat (betű szerint „zsidó fajú” egyéneket). Zsidókat egyetemen nem alkalmazhatnak tanársegédi állásban és egyetemi magántanári címet sem szerezhetnek. 1938. október 16-i határdátummal a zsidó tanárokat felfüggesztik állásukból, ugyanez érvényes az igazgatókra, az elemi iskola felügyelő személyzetére, a tanársegédekre, az egyetemi segédszemélyzetre és az egyetemi magántanárookra. Elbocsátás várt az Akadémiák, az Intézetek, a Tudományos, Irodalmi és Művészeti Társulatok zsidó tagjaira. Zsidónak azt tekintette a rendelet, aki zsidó szülőktől származott, akkor is, ha nem gyakorolta az izraelita vallást (RDL 5 settembre 1938, 2012).

Az 1938. szeptember 23-i, 1630. sz. Törvényerejű Rendelet az „Elemi iskolák létesítése a zsidó fajú gyerekek számára” címet kapta. Lehetővé tette, hogy a zsidó gyerekek számára állami költségen speciális szakosztályok/szekciók jöjjenek létre, ott, ahol a minimum létszám eléri a tíz főt. Tanáraik lehetnek zsidó tanárok. A zsidó közösségek a Nemzeti Nevelés Minisztériumának jóváhagyásával elemi iskolákat nyithatnak, előírás, hogy állami tankönyveket kell használniuk, a szükséges átdolgozással, amelyeket a Nemzeti Nevelés Minisztériuma ellenőriz. A költségeket az izraelita hitközségeknek kell állniuk. A programok ugyanazok, mint az állami iskolákban, de a katolikus vallást nem kell tanulni a gyerekeknek. A vizsgák és az osztályozás állami bizottság előtt történik (RDL 23 settembre 1938, 2012).

„Az olasz iskolában alkalmazott fajvédelmi intézkedések összevonása és összehangolása egy jogszabályba” című, 1938.11.15-i keltezésű, 1779. sz. Törvényerejű Rendelet az alábbiakat szabályozta:

1. par. Semmilyen iskolai állásba vagy alkalmazásba nem lehet felvenni zsidókat, legyen szó állami, vagy magániskoláról, sem pedig egyetemi magántanári státuszba.
2. par. Az Akadémiáknak, Intézeteknek, Tudományos, Irodalmi és Művészeti társulatoknak nem lehetnek zsidó tagjai.
3. par. Olyan iskolákba, ahol olaszok tanulnak, bármely rendű és szintű intézményről legyen is szó, állami vagy magániskoláról, nem iratkozhatnak be zsidó diákok. Az egyház által fenntartott elemi- és a középiskolákba megengedték a beiratkozást azoknak a zsidó diákoknak, akik a katolikus vallást gyakorolták.
4. par. A középszintű iskolákban, ahol olaszok tanulnak, nem lehet olyan tankönyveket használni, amit zsidók írtak, beleérve a többszerzős műveket is.
5. par. A paragrafus itt megismétli a korábbi zsidó tárgyú iskolai rendelkezéseket.
6. par. Az izraelita hitközségek, vagy zsidó magánszemélyek létrehozhatnak középszintű oktatási intézményeket a zsidó

gyermek számára. Az itt szerzett bizonyítványt az állam elismeri. A programok megegyeznek az állami iskolák programjaival, kivéve a vallás és a „Katonai ismeretek” című tárgyat. A személyzet lehet zsidó, és lehet használni zsidók által írt tankönyveket is. Itt taníthatnak az állásukból elbocsátott zsidó tanárok.

10. par. A már megkezdett egyetemi tanulmányokat folytathatják a zsidó hallgatók. Ugyanez vonatkozik a konzervatóriumokra, a művészeti akadémiákra és a Római Színiakadémiára.

Ez a rendelkezés a külföldi zsidó diákokra is érvényes lett, érvénytelenítették azt a korábbi rendelkezést, hogy nem lehet állandó lakhelyük a Királyság területén (RDL 15 novembere 1938, 1939).

A november 15-i jogszabály három jelentős újítást tartalmazott, melyeket a 3. a 6. és a 10. paragrafus rejtett. Eszerint zsidó diákok tanulhattak egyházi intézményekben, amennyiben meg voltak keresztelve; lehetséges volt középszintű iskolák létesítése a zsidó diákok számára; és azok a zsidó hallgatók, akik már megkezdtek felsőfokú tanulmányaikat, folytathatták azt. Egyéb esetekben nem volt lehetséges felsőfokú tanulás a zsidók számára.

Az ismertetett rendszabályok alapján Olaszországban 1938 őszén megszüntették az iskolában a zsidók fizikai és kulturális jelenlétét. Viharos gyorsasággal történt mindez: az iskola kicsivel több, mint egy nyár alatt „megtisztult” és „faji színt” öltött. A Nemzeti Nevelés Minisztériuma amellet tört pácát, hogy az iskolákban rasszista tartalmak kerüljenek a tanítás középpontjába. Külön kiemelendő, hogy a rendszer – a korabeli szóhasználattal élve – az „iskola megjavításához” kevés ember munkáját igényelte, nagyjából elegendőnek bizonyultak az igazgatók és a titkárok. Ezzel az ellenállás köreit szűkítették. Amikor 1938 őszén elkezdődött a tanév, két irány volt felfedezhető az „olaszok iskolájában”: „a fehér faj dicsőítése” és az „árják védelme” (Gabrielli, 2012).

Az antiszemitizmus bevezetésének okai többtényezősek. Mussolini antiszemita fordulatában elsőrendű szerepe lehetett a náci Németországgal kötött szövetségnek, amely 1936-tól kezdve mind szorosabbá vált. Hatással bírt, hogy a '30-as évtized elejétől a fasizmus átalakult: a vezérközpontú társadalomban minden uniformizált volt, a rezsím nem tűrte a „másságot”. Ebben az értelemben a zsidóság jelképes célpont volt. Igaz, hogy évszázadok óta Itália földjén éltek, beolvadtak, de vallási szempontból továbbra is jól körülhatárolhatók maradtak. A birodalomalapító Mussolini vágya az volt, hogy az olaszok egy emberként sorakozzanak fel mögötte. A faji törvények segítettek

megteremteni a Mussolini mögötti felzárkózást, a totális kohéziót, azáltal, hogy a zsidókat kizárták a nemzet közösségéből. A zsidóellenes törvényhozás a Mussolini-rezsim (szellemi és jogi) tekintélydemonstrációja volt, az olasz nép felé.

A kiszorítás következményei

A szakirodalom különböző adatokkal szolgál az iskolai kirekesztés eredményéről. A leggyakrabban az alábbi adatokkal lehet találkozni: a zsidótörvények következményeként néhány hét alatt 96 egyetemi professzor, 133 egyetemi oktató, 279 igazgató és középiskolai tanár, több mint 100 elemi iskolai tanító, mintegy 200 docens, 200 egyetemi hallgató, 1000 középiskolai és 4400 elemi iskolai tanuló került kizárára az iskola világából (Sorani, 2011; Palermo, 2011; Feltri, 2005).

Elgondolkodtató és szomorú, hogy a zsidóellenes intézkedések végrehajtása nem ütközött nehézségekbe az iskolákban. Oka lehetett, hogy a lassan két évtizede regnáló fasiszta érában félelem és passzív engedelmség uralta az iskola világát. A fasizmus az iskola falain belül is engedelmséget követelt. A zsidók eltávolítása az oktatásból azonban sokakból ellenérzést váltott ki. A mételeyező fasiszta propaganda ellenére az a tapasztalat, hogy hirtelen eltűnt a padtárs, vagy a tanár faji okok miatt, sok ember szemét felnyitotta. A zsidótörvények ebben a megközelítésben törésvonalat jelentettek a rezsim-nép viszonyában is (Caffaz, 1988).

A zsidóellenes törvények „sokkolták és szétszabdalták az olasz zsidók színes világát” (Ravenna P., 1988, 38.). A történetek rekonstruálásában nagyon fontosak a személyes visszaemlékezések. Visszaemlékezőnek lenni küldetést jelent. Olyan emberek emlékeit ötvöztem, akik személyesen éltek át Mussolini diktatúráját. Emlékeik segítenek meglelni magyarázatokat, a makro- és mikrotörténet egyidejű vizsgálata közelebb vihet a valóság feltérképezéséhez, segíthet rálelni a magyarázatokra. A mikrotörténeti mélyfúrásokkal a felszín alá nézhetünk. Az interjúk és visszaemlékezések segítenek megérteni és elképzelni mit jelentett az egyes ember számára az eltávolítás az iskolából, mit jelentett a fiataloknak. Nem iskolatörténet megírására vállalkozom, a „zsidó iskolán” belüli pillanatok, és érzések felidézése a célom, egyben annak érzékeltetése és bemutatása, hogy a közösség számára a zsidó iskolák reményt adtak és a tanulás szeretete még egy ilyen reménytelen periódusban is megmaradt, fokozottan is.

Egykori diákok visszaemlékezéseiből kitűnik, sokan érezték úgy, hogy „minden intézkedés között, az iskolából történt kizárás volt a legfájdalmasabb” (Ravenna P., 1988, 38.). Évtizedekkel később is szomorú emlékeket őriztek arról a korszakról, amikor az iskola mindenki számára elkezdődött, kivéve a zsidó diákokat. Kegyetlen intézkedés volt, mert a legkiszolgáltatottabbakat, a gyerekeket és a fiatalokat sújtotta elsősorban. A zsidó gyerekek számára a zsidó iskolák megszervezésével nyíltak új távlatok. Az alábbi visszaemlékezések más-más helyszínnel és szereplőkkel, de ugyarról a szomorú tapasztalatról beszélnek.

A ferrarai Paolo Ravenna-t és Giampaolo Minerbi-t egy napon hívatta irodalomtanárnőjük, Vera Dallarmi. „Rövid jelent volt. 38. októbere volt, az első iskolai napok egyike másoknak, de nem nekünk. A tegnap még szigorú tanárnő megváltozott: 'Ha valamire szükségetek lenne – mondta – jusson eszetekbe, hogy mindig a tanárotok maradok.' Elmosolyodott, majd kikísért minket. Tehát nem voltunk egyedül” (i.m. 39.). A tanárnő szavai a fiúkat arról győzték meg, hogy a fasiszta közeg nem változtatta meg az embert. Ugyanakkor fájdalmas volt rádöbbenniük arra, hogy a barátok elmaradtak, a ritka utcai találkozások alkalmával nem is üdvözölték őket. Oka lehetett, a nem zsidó közösség is félt és kockázatosnak tartották, ha zsidókkal mutatkoznak és tartanak kapcsolatot. A sok rossz után aztán megpróbáltak új célok felé elindulni.

Szomorú volt, hogy nem mehet többé iskolába Luisella Ottolenghi Mortara is, aki az iskolai kizárás évében nyolc éves volt. Szerette tanárát és a társait, aztán „egy szép napon anyám azt mondta, hogy már nem engedik, hogy iskolába járjak, és hogy zsidó iskolába kell járnom” (Ottolenghi Mortara, 1988, 99.). Nem értette az okát, de érezte, hogy nagyon súlyos igazságtalanság történik vele. Az iskolából történő kizárás felfoghatatlan, okait tekintve megmagyarázhatatlan volt számára. Az jelentett nagy változást, amikor visszatérhetett az iskolába. „De már nem a Ginnasio Ariosto-ba, hanem a Via Vignatagliata-ba, amely a XIX. század közepétől zsidó óvodaként és elemi iskolaként működött” (i.m. 40.). A zsidó iskola reményt hozott az életébe.

Emilio Foá tizenkét éves volt a fajvédelmi intézkedések bevezetésekor. Fájdalmas emléke maradt, hogy – mint írja – „hirtelen, a törvények miatt abba kellett hagynom az iskolát, mint minden zsidó gyereknek” (Foá, 1986, 127.). Barátai nem fordultak el tőle, sőt – talán a kirekesztés miatt – új kapcsolatai születtek.

Guido Lopez és Anna Marcella Tedeschi családjai körében a faji intézkedések nagy aggodalmat keltettek. Úgy tapasztalták, hogy a nem zsidó környezetet is meglepték a fejlemények. Az iskolai kizárás hírének

másnapján Guido Lopez apját felkereste egy nem zsidó ismerőse, Silvio D' Amico, hogy biztosítsa az együttérzéséről. Amire emlékezett, az „természetesen az aggodalom, az aggodalom kétségtelenül” (Lopez és Tedeschi, 1986, 156.).

Carla Ovassa a zsidótörvények idején Torinóban tanult. A D' Azeglio diákja volt, ahol természetes volt a diákság vegyes összetétele, katolikus túlsúllyal. A faji intézkedéseket megelőzően soha nem gondolt arra, hogy más lenne, mint a többiek. Így tragédiaként élte meg, hogy megtiltották neki az iskolába járást. „Számomra tragédiával ért fel. [...] Azt mondtam, nem lehetséges, hogy ne legyek többé a diáktársaimmal, hogy ne láthassam többé a tanárait” (Ovassa, 1986, 174.). Igazi menedéket a Trieszti Zsidó Iskola jelentett számára.

A trieszti Nora Bolaffio számára tragédiával ért fel, hogy egyik napról a másikra kizárták az iskolából, majd – mint írja – „az első, szomorúsággal teli hetek után, amikor elkezdődött az iskola, elmentem a Petrarca Gimnáziumhoz, hogy lássam, az ex-diáktársaimat; ügyes diák voltam, mindenki ismert” (Minerbi, 1989, 37.). A dolgok azonban nem úgy alakultak, mint remélte: szomorúsággal vegyes megaláztatásban volt része, mert a tegnapi osztálytársak zavarba jöttek, nem tudták, hogy viselkedjenek, érződött a viselkedésükön és látszott az arcukon. Nora Bolaffio nagy szerencsének érezte, amikor átléphetette a „tiltott iskola” kompenziójaként létrehozott Trieszti Zsidó Iskola kapuit: „az elemi iskolával egy épületben; nagyszerű tanáraink voltak, jobbakat nem is kívánhattunk volna, és új barátságok születtek” (i.m.).

Sergio I. Minerbi Rómában élt a zsidótörvények idején. Életkora lehet a magyarázat arra, hogy másként viszonyult a kirekesztés hírére, mint a korábban említett diákok. Így beszélt erről: „Az igazat megvallva, nem nagyon szomorkodtam amiatt, hogy hosszabb lesz a nyári vakáció, de csak kilenc éves voltam” (Minerbi, 1989, 36.).

Pietro Terracina-t a fővárosban érte az iskolai kizárás híre. Családja a tanulás és az iskola szeretetére tanította. „Anyám mindig azt mondta, ahhoz, hogy az életben boldoguljunk, jól kell tanulni” (Terracina, 2012). Hosszú évek múltán is él egy őszi nap az emlékeiben, amikor szembesült a kizárás tényével. Azon a napon belépett az osztályterembe és elindult a padja felé, az osztálytársai csendben figyelték. A tanárnője megállította és így szólt: „Menj ki, te nem lehetsz itt” (Terracina, 2012). Akkor döbönt rá a valóságra.

1938 őszéről, az iskolai diszkriminációról a milánói Luciano Consigli-nek is szomorú emlékei vannak. Anyja világosította fel arról, hogy a zsidók körül megváltoztak a dolgok. „A zsidó azt jelentette, [...] az olasz nép részéről, hogy más, alantas, alsóbbrendű, ellenség” (Consigli, 1988). Így többé nem járhatott az olasz gyerekekkel együtt iskolába,

mert – ahogy fogalmaz – „jelenlétünkkel megfertőztük volna az árja (?) olaszokat” (Consigli, 1988).

A velencei Roberto Bassi az 1938/1938-es tanév első napján, október 16-a reggelén elment az iskolába, és beült a padba. Tanárnője, a fasiszta érzelmű De Nardis, aki egyébként mindig egyenruhában járt, hosszas politikai monológot tartott a gyerekeknek, amiből azok gyakorlatilag semmit nem értettek. Azt fejtegette, hogy a Duce szerint „hazaárulók vannak köztünk. Hallgattam és kicsit rosszul esett, amikor azt mondta, hogy a mi osztályunkban én vagyok egyedül a haza ellensége. Felállított és kiküldött a teremből. Meg kell mondanom, nagyon fájt, mert még soha nem küldtek ki az osztályból” (Bassi, 2009). Az iskola igazgatója, Bressan Tanár Úr azonban odament hozzá és vigasztalni kezdte: „Nyugodj meg. Meglátod, minden jóra fordul” (i.m.). Padtársát nagyon megviselte a dolog. Évekkel később, már felnőttként találkoztak újra, ekkor mondta el Roberto Bassinak, hogy pszichés problémái lettek, ugyanis nagyon félt attól, hogy a kirekesztés vele is megismétlődhet.

A Római Giuseppe Garibaldi elemi iskolából zárták ki Enzo Di Castro-t, Isaia Sermoneta-t és Ester Sermoneta-t több mint hét évtizeddel ezelőtt. 2011 januárjában azonban visszatértek az egykori iskolába, az iskola „visszahívta” 1938-ban kizárt diákjait. Ester Sermoneta így emlékezett az iskolai diszkriminációra: „Az osztályban voltam, amikor belépett három úr és hívták a tanárnőt. [...] A tanárnő félrehívott és azt mondta, hogy nem mehetek többet iskolába. Azt sem tudtam, mit jelent az árja szó. A tanárnő és a padtársam nagyon sírtak” (Imagnola, 2011).

Vera Vigevani Jarach 1938-ban egy milánói iskola diákja volt. Tanítónője felkereste a családot és elmagyarázta, hogy megváltoztak az idők, Vera nem mehet többet iskolába, mert zsidó. A kislány értetlenül állt a történetek előtt. Azt kérdezte magától: „Nem olyan vagyok, mint a többi gyerek?!” (Vigevani Jarach, 2008). Számára véget ért a gyermekkor. Bizonytalanság és félelem szótték át a család mindennapjait. A szülők a zsidó hitközséghez fordultak segítségért. A hitközség a Via della Spiga-n kurzusokat szervezett a gyerekeknek és Vera is oda járt néhány hónapig. Az elszigeteléssel, az „elfordított arcokkal” ő is szembesült.

Corrado Vivanti Mantovában töltötte a gyermekéveit, nyugodt és kellemes élete volt. Családja jómódú volt, apja szállítással foglalkozó céget igazgatott, anyjának szőrmeboltja volt. A „Voce di Mantovana”-ból tudta meg, hogy az elemi iskola után nem tud gimnáziumba menni. Mint írja: „Keserű és groteszk jelenet játszódott le: másnap, miután kitiltottak az iskolából, amely nagy szomorúságot okozott a családnak

[...], egy rendőr [...] lépett be anyám üzletébe és széles mosollyal, nagy örömmel azt mondta: 'Gratulálok, Signora Clelia! A fia dicsérettel végezte el az iskolát!' (Év végén jó tanulmányi eredményemért jutalmat kaptam). Nagyon rossz érzés volt látni, hogy senki sem örül és csak hűvösen gratulálnak" (Vivanti, 2007, 119.).

A visszaemlékezésekből kitűnik, hogy a zsidók szürreális valóságba kerültek. Az új élethelyzetben sokkoló volt visszagondolni a befogadó Olaszország „színes világára”: az árjásítási mechanizmus beindult, az intézmények természetességgel hajtották végre a fasiszta törvényt, az olasz iskolák Mussolini és Bottai elképzeléseinek megfelelően „megtisztultak a zsidóktól”, fizikai és szellemi jelenlétüktől egyaránt. Zsidó még könyvek révén sem kapott helyet a rendszer iskolájában.

A Mussolini-rezsim időszámítása szerinti XVI. évben a zsidóellenes intézkedések derült égből villámcsapásként érték a zsidókat. Traumatikus élmény volt. Amikor mindez történt, addigra az olasz iskola faszizálódott, az iskolaigazgatók és a tanárok tagjai voltak a Fasiszta Pártnak, a gyerekek az iskolában és az iskolán kívül is a fasiszta ideológia hatásainak voltak kitéve. A fiatalokat a fasiszta ifjúsági szervezetek tagjaiként rendkívül erős impulzusok érték. Sokan odaadó hívei lettek a rendszernek. A programokat a rezsim hivatalos ideológiája ihlette, a tankönyvek a rendszer céljait visszhangozták, „az új fasiszta iskola szellemét”. Az iskolai közösség szövetét – akárcsak az országét – félelem és konformizmus mintázta (Isnenghi, 1979).

Talán ennek tudható be, hogy Olaszországban, ahol egyébként nem volt erős az antiszemitizmus, nem voltak erőteljes válaszok sem az antiszemitizmusra. A zsidó hitközségek magukra maradtak a diszkrimináció légkörében. Talán az 1938. szeptember 5-i dekrétum által kiváltott hatás – nemcsak a zsidó közösségben – kényszerítette a fasiszta kormányzatot az említett korrekciós intézkedések megtételére, melyek lehetővé tették zsidó elemi- és középiskolák létesítését.

A zsidó iskolák létesítésének a lehetősége a közösséget új helyzet elé állította. Biztosítani akarták a fiatalok oktatását. Felelősségteljes feladat volt, hogy tanulási lehetőséget teremtsenek az állami intézményekből kizárt zsidó diákok. A tanítási-tanulási lehetőségek megteremtése nagyon kreatív módon történt. A közösségtől nagy erőfeszítést és sok szervezést kívánt, de a tét is nagy volt, ezért nem kíméltek pénzt és energiát. Ahol csak lehetséges volt, zsidó iskolák nyíltak. A nagyobb zsidó hitközségek, mint például Róma, Milánó, Trieszt, Firenze, Velence, Livorno, Genova, iskolákat alapítottak, esetleg már meglévő-működő iskoláikat bővítették további osztályokkal.

Nem mindenütt jött létre zsidó iskola. Visszaemlékezésekből kitűnik, hogy ahol a kis lélekszámú közösségek nem tudták létrehozni az iskolát, nagyon hiányzott, mert egybentartotta a közösséget. Nápolyban például családi körben tanultak a diákok, Goriziában ingyenes magánkurzusokra mehettek a zsidó gyerekek. Mantovában és Pisában is nélkülözték a zsidó iskolát.

Corrado Vivanti, az ismert író „Un ragazzo negli anni del razzismo fascista” című munkájában megosztja velünk az idevágó emlékeit. Azt, hogy Mantovában nem szerveztek zsidó iskolát, az író azzal magyarázza, hogy a városban kevés zsidó volt és a kizárás így kevés gyermeket érintett. Zsidó iskola híján egyedileg próbálta a családja megszervezni a tanulást: „a szüleim megpróbáltak keresni valakit, aki magánórákat ad” (Vivanti, 2007, 120.). Anyja felkereste a gimnázium igazgatóját, hogy tanácsot kérjen. Pizzini Professzor kifejezte keserűségét a zsidóellenesség miatt és azt tanácsolta, forduljanak a Coen testvérekhez, akiket a zsidóellenes rendelkezések miatt elbocsátottak az állásukból. Így Fausto Coen egy évig irodalmat tanított Corrado Vivanti-nak és testvérének, mielőtt Rómába költözött. Ezt követően a másik Coen fivér, Angelo – aki a matematika és a természettudományok tanára volt – oktatott a Vivanti fiúknak mindent. Corrado úgy emlékszik rá, hogy Angelo Coen „nagyon ügyes tanár volt, mert az éves vizsgákon soha nem voltak problémáim” (i.m. 121.). Angelo Corrado a matematika felé orientálta, és csalódott, amikor megtudta, hogy a fiú a bölcsészkarra iratkozott be az érettségi után. Miután nem tudtak iskolába járni, sok szabadidejük maradt, amit piacra járással és háztartási munkákkal töltöttek ki. A Vivanti fiúknak nagyon hiányzott az iskola és a társaik.

Pisa városában sem jött létre zsidó iskola. A pisai eseményekről szomorú történeteket őriz több zsidó diák is, akik régen a Pisai Galileo Galilei Iskolába jártak. Amikor az iskolát elérte az antiszemitizmus árnyéka, a kizárás után többen a Livornói és a Firenzei Zsidó Iskolában tanultak tovább. Mások nem tudták elfogadni az „árulást”. Az tűnt jó stratégiának, hogy külföldre menjenek. A zsidó iskola hiánya szerepet játszott abban, hogy a közösség szétesett. Lamberto Borghi úgy fogalmazott, hogy „az 1938-as, az iskolából történt kizárás után nem tudtam maradni Olaszországban” (Borghi, é.n.). Aldo Pontecorvo 1939-ben Palesztínába ment (Pontecorvo A., 2008). Laura Pontecorvo is a külföldet választotta a kizárás után egy esztendővel. Marisa Bemporad az újságból tudta meg, hogy nem járhatnak többé állami iskolába. Éppen nyaraltak. „Apám azonnal azt mondta: Holnap elutazunk, Svájcba, mert már nem akarnak látni titeket az iskolában, sem téged, sem a testvéredet. Egy napot sem maradunk tovább Olaszországban”

(Bemporad, 2008). Haza sem tértek Pisába a holmijukért, nyaralóruhában indultak útnak. Előbb Svájc, Franciaország, majd az USA következett. Kevésbé volt szerencsés Nelly Luzzato, aki bár az osztály legjobb tanulóinak egyike volt, és „neki az iskola jelentett mindent”, tanárnő akart lenni, mégis arra kényszerült, hogy abbahagyja a tanulást (Luzzato, 2008).

A Galileiben – írta Laura Pontecorvo – az „igazgató vérbeli fasiszta volt, a kormány minden disznóságáért lelkesedett. Voltak azonban olyan tanáraink, akik segítettek nekünk, például az angoltanárnő, Giglioli Tanárnő” (Pontecorvo L., 2008). Osztálytársai részéről nem emlékezett kirekesztésre. A fasiszta Olaszországban „kettős nevelésében” részesült, vagyis az otthon antifasizmusa mellett átesett a rendszer átnevelő mechanizmusán is. Azt írta: „voltam Giovane Italiana, de mindig felszívódtam, amikor a rendezvények voltak” (i.m.). Rafael Endim apja 1913-ban az egyetemi numerus clausus miatt jött Oroszországból Itáliába. Most fiának kellett hasonló kirekesztést átélnie. Rafael sem érezte a „Galilei”-ben a kirekesztés légkörét. A zsidóellenes rendelkezésre azonban – mint írja – „felkészületlenek voltunk és úgy éreztük, elárultak minket” (Endim, 2007).

A gyerekek nem is értették, hogy „jó olaszként” miképp történhet velük ilyesmi. Nelly Luzzato-t derült égből villámcsapásként érte a rendelkezés híre. Így emlékezett: „Jó olasz lévén el sem tudtam volna képzelni hasonlót. Addig meglehetősen 'látható' voltam, azután hirtelen 'láthatatlanná' váltam. Mindenki falakat emelt” (Luzzato, 2008). Mario Pontecorvo csalódottságot, fájdalmat, aggodalmat és tehetetlenséget érzett, amikor megtudta, hogy többet nem járhat a Galilei-be. „Megértettem, hogy nem mehetek többé állami iskolába, de nem értettem és nem akartam tudni az igazat” (Pontecorvo M., 2008). „Úgy éreztük, hogy teljesen asszimilálódtunk az olasz polgárságba. Balilla voltam, nagyon büszke az egyenruhára” (i.m.). Aldo Pontecorvo 13 éves volt, amikor mindez történt. Azt írja, „nem emlékszem, megértettem-e a törvények okozta katasztrófát, amelyet azok a törvények okoztak a családomnak és a népemnek” (Pontecorvo A., 2008).

Amíg a Galileibe járt, Nicola Piperno nem érezte, hogy diszkriminálnák. Jó tanuló volt. A nem zsidó diákok sajnálták, hogy el kell mennie. Azt kérdezték tőle: „Mi lesz, ha elmész? Ki sűg majd nekünk?” (Piperno, 2008). Persze nem csak erről volt szó. Miután kizárták a Galilei-ből, továbbra is jó kapcsolatokat ápolt volt tanáraival és diáktársaival. Továbbra is meghívták például vasárnapi kirándulásokra. Galilei után ő is a Livornói Scuola Ebraica-ba járt, és 1940-ben érettségizett.

Zsidó iskolák

Ahol létrejött zsidó iskola, a diákoknak nagy öröm volt, és sajátos tapasztalat. „Az iskolában nem politizáltunk. [...] De új emberek lettünk” – emlékezett Paolo Ravenna (Ravenna P., 1988, 40.). Másként szemlélték a világot, sokkal kritikusabban lettek, vagyis megpróbálták a felszín alá nézni, ugyanakkor toleránsabbak is. Koraérett nemzedék voltak.

„Nagyon szép volt a zsidó iskola – meséli Lina Corinaldi. A zsidó gimnáziumot a Zsidó Hitközség közelében létesítették azokkal a tanárokkal, akiket az utcára küldtek az állami iskolákból és egytől-egyig kitűnő tanárok voltak. Nagyon szép emlékem ez, csodálatos” (Corinaldi, 1986, 151.). Többen úgy emlékeznek, mintha életük egy új szakaszába lépett volna a zsidó iskolák létesítése után. „Amikor életbe léptek a faji törvények és az állami iskolákból kizárták a zsidókat – írja Aldo Terracina – amikor elkezdtem járni a zsidó iskolába, pontosan attól a pillanattól kezdve egy új élet kezdődött el számomra” (Coen, 1988, 104.). Donatella Pavoncello nagy megkönnyebbülést érzett, amikor először lépte át a zsidó iskola küszöbét. A Livornói Zsidó Iskolát például a diákok maguk között csak „iskolácskának” becézték, mert ott sikerült a szomorúságukat örömmre cserélni. És ami nagyon érdekes: mindnyájan vidámak és reménykedők voltak (Coen, 1988).

A visszaemlékezők egyöntetűen különleges atmoszférájú zsidó iskolákról beszélnek. Az iskolák mindegyikében magas színvonalú oktatás folyt, a diákok kihívásnak érezték a tanulást, bizonyítási lehetőségnek. Tudós tanárok foglalkoztak velük, akik tisztában voltak azzal, hogy a diákokat sokkolta a kizárás élménye, ezért nem csupán az oktatás tartalmi oldalára figyeltek, hanem a humánusra is. A nem tananyag-centrikus hozzáállás felszabadítólag hatott a gyerekekre, akik ily módon még nagyobb örömet találtak a tanulásban.

A zsidó iskolákban folyó munka minőségét és eredményességét jelezték az érettségi vizsgákon elért eredmények. Sokan végeztek kiváló eredménnyel. Külön teremben, magántanulóként lehetett csak vizsgázniuk. Az elkülönítés a vizsgákon keserű valóság volt. Nicola Piperno így emlékezett: „Négyen voltunk zsidó diákok. Nyolc órakeres találkoztunk a livornói Guerazzi Gimnázium előtt, ahol magántanulók egész tömege gyülekezett. Az iskola igazgatója névsorolvasást tartott és amikor négyünkhöz ért (Albeniacar, Belforte, Piperno, Sonnino [...]) hangosan azt mondta: Maguk *arra* az oldalra” (i.m.107.). A többieket aztán behívta az épületbe, a zsidó diákoknak pedig az épület előtti kis park egyik szegletében kellett várakozniuk.

Sokan a zsidó iskolákban kaptak „új személyazonosságot”, azáltal, hogy közel kerültek a zsidó hagyományokhoz.

Milánó

Értékes visszaemlékezések állnak rendelkezésre a Milánóban létrejött zsidó iskoláról. A faji törvényeket az itteni Manzoni Gimnáziumban is végrehajtották. „Hatalmas sorscsapás volt ez számunkra” – mondta Carati Gandini, egykori manzonis diák (Gandini, 2005). Az elit iskolában történt „tisztogatásoknak” sokan estek áldozatul, 1200 diákból mintegy 65 diákot kizártak.

Annamarcella Falco Tedeschi „öt csodálatos évet” töltött itt. Később a Via Eupili-n lévő Zsidó Iskolába járt (Falco Tedeschi, é.n.). A faji törvényekig nem érzett kirekesztést. Így vallott erről: „A tény, hogy zsidó vagyok, senkit sem zavart, a legkisebb hátrány sem ért emiatt, más zsidó lányok is voltak az osztályban: kijöttünk a vallásoktatásról és hamarosan szerveztek egy helyettesítő, judaizmussal foglalkozó órát, ahová több osztályból verődtek össze gyerekek” (i.m.). 1938 előtt nem érte diszkrimináció. Emma Potremolinak volt „fasiszta múltja” is, mint a „Giovani Italiane” és a „Piccole Italiane” tagja, ezenkívül tiszteletbeli öre volt a Manzoni átriumában elhelyezett Hősök Emléktáblájának. „Egyáltalán nem volt diszkrimináció köztem és köztük” (Potremoli, 2005). Később ezért is érezte elfogadhatatlannak az elkülönítést és az eltávolítást a társaitól az iskolában és az iskolán kívül.

Emma Potremoli úgy emlékezett, hogy a zsidóellenes lépések, az állami iskolákból történt kizárás drámai hatással volt rá: „A meglepetés teljes volt” (i.m.). Július óta figyeltek erre a kérdésre, de nem várták, hogy kidobják őket az iskolából. Az általános vélemény az volt, hogy az olaszok nem olyanok, mint a németek, ők „remek emberek”, akik elutasítják a faji propagandát. 1938-ban Olaszország még valóban befogadott németországi zsidó menekülteket, akik meséltek. Voltak tehát közvetlen információk is a nemzetiszocialista zsidópolitikáról. Renato Cavalieri úgy emlékezett, hogy ennek ellenére élt a remény, hogy Itáliában mindez nem történhet meg, mert „nem Németországban vagyunk” (Flack és Cavalieri, 2004). Valójában a fasiszta rezsim sulykoló propagandájával kitermelte a faji politikája buzgó végrehajtóit.

A vegyesházasságból származó, katolikus hitben nevelkedett Franca Carpinak volt rossz emléke 1938 előtről. Volt egy csoport az osztályban, akik felírták a nevét a táblára, alá pedig azt, hogy „méltatlan arra, hogy a fasiszta érában éljen” (Carpi, 2005). Franca Carpi a fiatalok fasiszta szervezeteinek tagjaként még megtapsolta a Ducét. Amint

azonban kinyílt az értelme, antifasiszta lett. Lassanként, folyamatosan jött rá arra, hogy mi történik körülötte.

Az 1938-as esztendő fontos változásokat hozott Annamarcella Falco Tedeschi életében is. Úgy emlékezett, hogy nekik „ez egy nagyon nehéz nyár volt” (Falco Tedeschi, é.n.). San Vito di Cadore-ban nyaraltak, de minden reggel szívdobogva nyitották ki az újságot. Szeptember 5-én a helyzet drámaivá vált, mert az 1390. sz. törvényerejű rendelet kimondta, hogy a zsidó tanárokat és diákokat kizárják minden rendű és rangú iskolából. Annamarcella úgy érezte, hogy a világ összeomlik körülötte. Nehezen viselte, hogy az osztálytársai, akikkel annyi közös emlékük volt, onnantól nem hallattak magukról. „Anyám azt mondta, várjam meg, amíg ők hívnak engem. És ami valóban hihetetlen, még a legjobb barátok is elmaradtak” (i.m.). Mint írja, „Szeptember hónapja félelmetes volt számomra. [...] Ami legfájóbb volt, az a szolidaritás teljes hiánya a diáktársaim részéről. Minden nap vártam a telefont, a látogatást, hiába. Nem értettem az okát ennek a hirtelen csendnek, főleg a két legjobb barátnóm részéről, akikkel egész nyáron folyamatosan leveleztem” (Moneta, 2002). Később azt gondolta, a félelem akadályozhatta meg őket abban, hogy felhívják, hogy mellette legyenek, félhettek, hogy valaki feljelenti őket, amiért zsidóval tartanak kapcsolatot.

Franca Carpi diáktársai is hallgattak kizárását követően. „Voltak barátnőim, sokan fasiszták voltak, de a többiek se igent nem mondtak, se nemet” (Carpi, 2005).

A zsidók iskolai kizárása elkeseredettséget és dizorientáltságot okozott, majd egy lélegzetvételnyi idő után a zsidó közösség szerencsére gyorsan reagált. Iskola szervezésébe kezdett. Sok önkéntessel vesszőfutásba kezdett az idővel, hogy a zsidó fiataloknak iskolát szervezzenek. Két villában, a Via Eupili 6/8-ban, már volt évek óta működött óvoda és elemi iskola. Az elemisták létszáma az 1938-as jogkorlátozó intézkedések következtében növekedésnek indult. Három szekciója volt, az egyikben németországi zsidó menekültekkel, egészen 1939 februárjáig, amikor a diákok nagyrésze elhagyta Olaszországot.

Az 1938. szeptember 23-i, a zsidók oktatása tárgyában hozott törvényerejű rendelet előírta, hogy az elemi iskolákban a zsidó diákoknak külön részleget kellett létrehozni, amennyiben létszámuk eléri a tíz főt. A város egyik előkelő negyedében, a „Via Spiga” utcai elemi iskolában 1938. október 19-én megnyílt a „zsidó szekció”. Ez azt jelentette, hogy a milánói zsidó diákok az árja gyerekektől szigorúan külön, délután mehettek iskolába.

A Milánói Izraelita Hitközség elnöke, Federico Jarach sokat tett azért, hogy megszervezze a délutáni kurzusok alternatíváját. A

Hitközségen belül megfogalmazódott az az igény is, hogy az elemi képzés folytatásaként középszinten is biztosítsák a fiatalok oktatását. A projekt vezetője Federico Jarach volt, szoros munkatársa volt Prof. Mario Falco, a Hitközség alelnöke, a nagytekintélyű Gustavo Castelbolognesi rabbi és Yoseph Colombo. Munkájuk eredményeképpen 1938 novemberében megnyitotta kapuit az Iskola. Annamarcella Falco Tedeschi szavaival: „a csoda megvalósult: két hónappal a faji törvények kibocsátása után elkezdte működését az általános iskola felső tagozata és a középiskola” (Falco Tedeschi, é.n.).

A reménytelen helyzetből való kitörést jelentette a zsidó iskola létrehozása. Nagy boldogságot jelentett diák és tanár számára, reményt adott, ismét egyenlőnek érezhették magukat másokkal. Az eredmény: mintegy négyszáz fős diáklétszám. A villa termeit apró helyiségekre osztották, hogy minél több diákot tudjon fogadni, még a folyosón is tanultak. Az osztálylétszám változó volt: akadt olyan osztály, ahol csak kettő, másutt tizenkettő diák tanult. Alda Perugia egykor a „Via Eupili”-ben tanított. Úgy emlékezett, hogy „sokan voltunk, mi tanárok, túlzottan sokan is, szemben a diákok számával. És válogatni kellett a tanárok között” (Moneta, 2002). Neki például hetente öt órája volt, hat diáknak tanított olaszt a tanítói kurzuson.

Amikor a zsidó iskola kinyitotta kapuit, a diákokat nagy boldogság töltötte el. Az iskolával új jövő nyílt, új barátságok születtek. Sok évvel később is meghatódással tudtak visszaemlékezni az egykori diákok erre az eseményre. „Úgy emlékszem azokra a napokra, mint boldogsággal teli napokra: minden akadály dacára sikerült és azt hiszem egyetlen gyerek sem ment az iskolába olyan örömmel, mint mi. Nem azért mentünk az iskolába, mert kötelező volt, mint a világon minden gyerek, mi „birtokba vettük az iskolát” (Falco Tedeschi, é.n.). A zsidó iskolában Magyarországról származó diák is tanult. Noemi Carpi említést tett egy diáktársáról, Andrea Steinerről, aki Magyarországról származott és politikai okok miatt élt családjával Olaszországban (Carpi, 2009).

A zsidó diákok nagyon szerencsésnek – helyesebben: szerencsésnek a szerencsétlenségben – érezhették magukat, hogy itt tanulhattak. Graziella Danon hálás a fasizmusnak, amiért ebbe az iskolába vezérelte. Itt nem a tanulás volt a legfontosabb, valami egészen másról volt szó. A tanárok abban a tudatban tanították a diákokat, „hogy valami nagyon fontosat kell a fejekbe és a szívekbe eljuttatni: a jövő nem kecsegtetett túl sok jóval” (Danon, 2009). Arno Baehr nagyszerű barátokra lelt itt. Osztálytársai Bar Mitzvah ajándékként pénzt ajándékoztak neki, amiből egy szép órát vett magának. „Tudtunk tehát tanulni és barátságokat kötni, szerelmeket szőni” (Baehr, 2009).

1943-ban ő is és sokan mások elhagyták Milánót. A megindultság hangján szól egykori iskolájáról: „sok év eltelt azóta, hogy elhagytam a Via Eupili-t, de a neve még ma is könnyeket csal a szemembe” (i.m.).

Az iskola Dario Diaznak is mindenekelőtt a közösséghez tartozás érzését jelentette. Amint írta, „csodálatos barátokra tettem itt szert” (Diaz, 2009). Az itt töltött idő „szép és fontos tapasztalat volt” (i.m.). A tanárok jók és kedvesek voltak, toleránsak, szellemesek. Signora Gugghenheimet, a franciatanárát – egy kedves, nagyon idős hölgyet, akivel az is előfordult néha, hogy elbóbiskolt az osztályban – nagyszülőjeként szerette. Humorból sem volt hiány. Foá Professzor óráira – aki matematikát és fizikát tanított – rendszerint senki sem készült. Dario Diaz azonban menetrendszerűen jelentkezett, hogy felel (az osztály helyett), persze semmit sem tudott. Egy ízben a hidraulikus pumpák témájából kellett volna felelnie, de ő egy biciklipumpát rajzolt a táblára, mire az egész osztály nevetésben tört ki. A zsidó iskola Dario Diaz szerint „fura és különös, rendkívüli iskola volt” (i.m.). Olyan osztályok is voltak, ahol csak három gyerek tanult, sőt, emlékezett egy olyan „osztályra” is, ahol csak egy fő tanult, Emma Golstans. Ő mérnöki ismereteket kapott ebben a „speciális osztályban”.

Neki a zsidó iskola közösséget adott, a közösséghez tartozás érzését, identitást, amelynek a zsidó lét csak egy része volt, de idővel mind nagyobb jelentőséget nyert. Az iskola ezen kívül csodálatos barátokat adott neki, egyikük, Miro Silvera a könyvek szeretetére tanította meg, amely meghatározta az egész életét. „Az iskola nagy szerelmet adott nekem. Az iskola adta nekem Izraelt, ahová 1967-ben önkéntesként bevonultam” – emlékezett Dario Diaz (i.m.).

1938 szeptemberétől kezdett járni a Via Eupili-n lévő zsidó iskolába Edoarda Flack és Renato Cavalieri, akik később férj és feleség lettek. Edoarda Flack úgy emlékezett, hogy a Félzigeten az etióp háború után változott meg a helyzet. Amint más visszaemlékező is, Edoarda Flack családja is rokonszenvezett a fasizmussal, kezdetben. Aztán felnyílt a szemük. „Az 1938-as faji törvények bombaként csapódtak az életünkbe” (Flack és Cavalieri, 2004). A Via Eupilin egyetemi tanárok is tanították őket, akik a zsidóellenes törvények miatt veszítették el a katedrójukat. A Via Eupili varázslatos iskola volt, de nagyon szigorú. A „fejlődés” további állomásaként 1941-ben egyetemi kurzus szerveződött. A féléves kurzuson, amely novembertől májusig tartott, matematikát, fizikát, kémiát lehetett tanulni, továbbá idegen nyelvet és gépírást.

A kormány elismerte az iskolát, az itt szerzett végzettséget. A program a vallás kivételével megegyezett az állami iskolákéval. Belső életét tekintve azonban ez az intézmény teljesen más képet mutatott,

mint Mussolini „fasiszta iskolája”, amit „megtisztítottak” a zsidóktól: „szabad” volt. „A tény maga, hogy az iskolában tanár és diák tulajdonképpen ’áldozat’, a szabadságmegvonó törvények miatt, egészen különösre formálta a tanár-diák viszonyt és az iskolának határozottan antifasiszta jelleget kölcsönzött” (Moneta, 2002). Az iskola ex-diákja, Annamarcella Falco Tedeschi szerint „ez az iskola egy igazi csoda volt” (i.m.).

Amikor 1938 nyarán a milánói „Il Berchet” Líceum diákjai elköszöntek egymástól hogy megkezdjék vakációjukat, nem gondolták, hogy többekkel már nem találkoznak. 1938 őszén, a tanév újraindulásakor a névsorok megrövidültek: a zsidótörvény miatt 47 diákot zártak ki. Kései jóvátételeként azonban a centenáriumát 2011-ben ünneplő iskola jelképesen „visszavette” diákjait. Az iskola igazgatónöje, Innocente Pessina köszöntötte őket: „Most visszavesszük Önöket. Isten hozta Önöket, íme, a bizonyítványuk” (Fossi, 2011). Olyan bizonyítványt kaptak, amit a maga idejében megtagadtak tőlük.

Flora Ancona Sabbadini évtizedek múltán sem felejtette el, hogy kizárásukat általános közöny kísérte. Azt kérdezte magától: „de miért, mit tettem?” (i.m.). Nem talált válaszokat. Magánvizsgázóként a háború alatt több diák eljutott az érettségiig, például Ida Ascoli, Diego Calimani, Camillo Herschmann, vagy Emanuele Muggia.

Mirella Ascoli 1935-ben kezdte meg tanulmányait a Milánói „Il Regio Liceo Ginnasio Berchet”-ben, amely igazi elitiskolának számított és a visszaemlékezők szerint a legantifasisztább szellemű Líceum volt egész Milánóban. A zsidóellenes törvényeket azonban itt is végrehajtották, és az emlékezők nem idéztek fel a tanári kar részéről jelentős ellenállást. Passzivitás volt jellemző. Mirella Ascoli is a kizárt diákok között találta magát 1938 őszén, hét osztálytársával együtt. Azzal magyarázta nem zsidó osztálytársai „hallgatását”, hogy talán a szülők hatására történt mindez, hogy ne sodorják magukat bajba. Mirella Ascoli ugyan 1940-ben érettségit szerzett a milánói Scuola Ebraica-ban, de „egy semmire sem használható érettségi bizonyítvánnyal nem lehetett beiratkozni az egyetemre, a zsidótörvények miatt” (Badini, 2009). Későbbi férje, Marcello Cantoni szerencsésebb volt, ő a zsidótörvények alatt az orvosi egyetemre járt, 1939-ben fejezte be, minthogy a megkezdett egyetemi tanulmányokat folytathatták a zsidók. Visszaemlékezésében kitért arra, hogy „a zsidók számára a kezdetektől volt egy szabály a vizsgákkal kapcsolatban: nem lehetett megbukni, mert ez az egyetemi tanulmányok befejezését jelentette volna” (i.m.). Marcello Cantoni 1939-ben diplomázott, egy egyszerű fehér ingben: zsidók nem viselhettek feketét.

A „Berchet” kapui Bianca Lopez Voghera előtt is bezárultak, az itt töltött évek váratlanul szakadtak meg a zsidótörvények miatt. Szomorúan idézte fel, hogy egyetlenegy osztálytársa sem telefonált, vagy írt, hogy kifejezze sajnálatát vagy szomorúságát a zsidó tanulókat ért diszkrimináció miatt. A gyerekek „hirtelen csendje” fájdalmasan érintette őt is. Emlékei felidézésekor haragot érzett a diáktársak iránt, akik soha nem keresték őt. A kizárást követően a Zsidó Iskolában tanult, ahol „együtt volt minden kizárt tanár és diák” (Gherlone, 2012a). Még a „Berchet”-beli időkből emlékezett Di Chiara professzora, a görög nyelv tanárára, aki minden zsidó gyereket megbuktatott, később pedig feljelentette az iskola antifasiszta érzelmű tanárait.

Nedda Sacerdoti esete azért különleges, mert ő csak a zsidótörvények kibocsátásakor tudta meg, hogy zsidó. 1932 és 1938 között járt a Berchet-be, „aztán a fasiszták megtiltották nekem, hogy beiratkozzak és nem tudtam többet iskolába járni” (Gherlone, 2012b). 1939-ben érettségizett, de nem tudott egyetemre menni. Magánvizsgáit a „Berchet”-ben tette le. Érdekes szituáció volt, amikor Cremaschi kisasszony, a fasiszta érzelmű testnevelő tanár megengedte neki, hogy a Berchet tornatermében gyakoroljon a magánvizsgájára, ami egyébként tilos volt.

Bologna

Amikor 1938 szeptemberében a zsidó diákok és tanárok előtt bezárult az állami iskolák ajtaja, nehéz helyzet állt elő a bolognai zsidó közösségben. Az elemista zsidó diákok először a Via Petralata-ba jártak, ahol apartheid rendszerben működött két osztály, tanítóik Maestro Giorgio Formiggini és Maestra Iris Pardo Volli voltak. Később csak egy osztály maradt, amely a Via Zamboni 2. alatt kapott helyet.

Nagy feladatot jelentett, hogy a mintegy negyven diáknak, akik már középszinten tanultak, újra tanulási lehetőséget biztosítsanak. A szülők nyomása is szerepet játszott az iskola megteremtésében, bár anyagilag, először szinte vállalhatatlannak tűnt. A Bolognai Oktatási Felügyelőség 1938. december 12-én engedélyezte a zsidó iskola létrehozását, a Via Gombruti 19. alatt. Az engedély megadásánál – mint a dokumentumok bizonyítják – nagyot nyomott a latban a jelentős diáklétszám. Az iskola igazgatója a nagytekintélyű Prof. Ferruccio Pardo lett. 1939-ben felmerült, hogy az intézmény Liceo Classico-val bővüljön, de ez nem valósult meg. A tanárok közül többen, mint például Mario Finzi, nem fogadtak el pénzt a tanításért. A zsidó iskola 1945-ig működött. Beppino Zuckermann 1945. november 10-én Prof. Ferruccio Pardo-nak írott leveléből kiderül, mit jelentett a zsidótörvények idején a

közösségnek a „drága zsidó iskola”. Az iskola ekkor ugyanis megszűnt, a diákoknak állami iskolákba kellett átmenniük. Az iskolát azért hozták létre és tartották fenn, hogy – Beppino Zuckermann megfogalmazásában – „fiainkat ne fosszuk meg a tanulás jogától és kötelességétől, amit a kegyetlen fasiszta törvények megtagadtak tőlük” (Pardo, 2012). A Bolognai Zsidó Iskola különleges volt, így élt emlékeikben és a szívükben. A „drága zsidó iskola” tartotta egybe a diákokat az üldöztetés éve alatt, szoros és őszinte barátságok születtek. Beppino Zuckermann úgy fogalmazott, hogy az iskolát „Izrael hite éltette és táplálta” (i.m.).

Mirella Benzimra Zuckermann, egykori diák úgy emlékezett, hogy „16 tanár és 14 diák, ez volt a Bolognai Zsidó Iskola” (Benzimra Zuckermann, 1986). Minden nap felkészültek az órákra. Pardo Professzor tanította a matematikát és a fizikát, akinek világos magyarázatai a könnyű tantárgyak közé emelték mindkét tárgyat. „Tanulni kellett, hogy minden jól menjen” (i.m.).

Ines Levi Colla, az iskola egykori tanára szerint „a légkör nem volt éppen vidám, nem lehetett az, de békés volt, akkor is, ha nagyon izoláltak voltunk. [...] Persze, szórakoztunk is, de a tanulásra komoly gondot fektettünk. [...] Talán nem is gondoltunk bele, hogy ezek a „normál” órák segítettek nekünk megőrizni a nyugalmat olyan időkben, amelyek egyre nehezebbek lettek” (Levi Colla, 2012).

Trieszt

Bruna Levi Schreiber egykor a Trieszti „Liceo Ginnasio Francesco Petrarca” diákja volt. Az iskolai fajvédelmi döntésekről a velencei vasútállomáson értesült. Éppen egy családi kiránduláson vett részt, és a szülők megvették az „Il Resto del Carlino”-t. Döbbenet olvasták, hogy az olasz iskolákból kizárják a zsidó diákokat. „Pár nap múlva, immár Triesztben...megértettem, hogy ami számunkra elképzelhetetlennek tűnt, az maga a valóság” (Isman, 2012). Ő is beszámol az iskolai kizárást követő elmagányosodásról és kirekesztettség-érzésről, arról, hogy a környezet látszólag könnyen alkalmazkodott a fasiszta új törvényeihez: „Telnek a napok, kezdődik az iskola...és te, zsidó kislány, otthon maradsz. [...] Telnek a napok [...] a világ nagyon megváltozott, a zsidók számára a feje tetejére állt [...] és nem érted, miért nem telefonál senki; a barátok, barátok üdvözlés nélkül mennek el melletted az utcán [...] talán zavarban vannak, talán bölcsen alkalmazkodnak (i.m.).

Az események drámaiságát fokozta, hogy az olasz mindennapoknak nem volt része az antiszemitizmus. A trieszti Clara Isman Finzi első találkozása az antiszemitizmussal az volt, amikor 1938

őszén egy kávéház ajtaján megpillantotta a feliratot: „Zsidóknak és kutyáknak tilos belépni!” Emlékei alapján Triesztben nem volt antiszemita közhangulat, „azt sem tudtuk, mit jelent zsidónak lenni, asszimiláltak voltunk” (i.m.). Nagy elkeseredést okozott számára, Mussolini ún. trieszti beszéde, amely 1938. szeptember 19-én hangzott el a „Piazza dell’ Unitá d’ Italia”-n, hatalmas, mintegy kétszázézer fős tömeg előtt. A Duce itt beszélt először nyilvánosan a zsidókérdésről.

Gyermekét, Franco-t, aki 1938 őszén kezdte az elemi, a Trieszti Zsidó Iskolába íratta, amely „nagyon szép iskola volt” (i.m.). A család vallástartó volt, de nem vallásgyakorló. Így fordulhatott elő, hogy fiának az első iskolai napon egy hatalmas sonkás szendvicset csomagolt. Az iskolában megkérdezték tőle: „Asszonyom, nem tudna valami mást adni a fiának? Nem tudja, hogy nem lehet sonkát enni?” (i.m.). 1939-ből volt egy nagyon rossz emléke, amikor az emberek az iskola előtt zsidóellenes jelszavakat skandáltak, és csak rendőri segítséggel lehetett véget vetni a jelenetnek. Ez tényleg megijesztette.

Trieszt városában is működött Zsidó Iskola azoknak a diákoknak, akik a Mussolini-rezsim antiszemitizmusa miatt kiszorultak az állami iskolákból. Az elemi iskola már a XVIII. század vége óta működött. Több, mint hét évtizeddel ezelőtt, 1938 és 1943 között jártak a Trieszti Zsidó Iskolába azok a diákok, akiknek a Trieszti Zsidó Hitközség találkozót szervezett. A találkozó nem nevezhető mindennapinak: 70 és 95 év közötti idős emberek jöttek el, sokan közülük Izraelben élnek. Ők valamennyien egy drámai korszak tanúi.

Szerettel és meghatódottsággal gondoltak vissza a zsidó iskolára. „A diszkrimináció éveiben a zsidó iskola a diákok számára a derű és a gondtalanság szigete volt” – emlékezett Mauro Tabor (Gross, 2008).

„Az iskolából történő kizárással a zsidótörvények lényeges ponton támadtak ránk. A zsidó gyerekek számára megszűnt a lehetősége annak, hogy úgy neveljék őket, mint bármely állampolgárt. De a nép, amely a Könyvön keresztül őrizte meg identitását, hagyományait, nyelvét, nem tehetette meg, hogy ne reagáljon a kiközösítésre” (i.m.). Ezért vállalta a Trieszti Zsidó Hitközség, ezért hozott áldozatot, mert csakis a nevelésen keresztül lehet áthagyományozni a múltat, az örökséget.

A közösség a nevelésen és a tanuláson keresztül próbálta megvédeni a fiatalokat, és próbált reményt adni. Az egykori növendékeknek – amint találóan fogalmazták – „széttört nevelés” jutott, ez alatt a fasizmus atmoszféráját, az ideológiát, az elvesztett lehetőségeket értették. „Az állami iskolákból történő kizárással azzal fenyegetett, hogy elveszi tőlünk a jövőnket. A zsidó iskola ezt próbálta részben pótolni, a napi iskolai feladatokkal, a felelésekkel” - fogalmazta meg Bruna Schreiber (i.m.). A kultúra, a tanulás, a könyvek, ezek a

szavak lidércnyomásként nehezdedtek az állami intézményekből kizárt diákokra. A zsidó iskola azonban új távlatokat nyitott.

Ez egy olyan korszak volt, ahol a zsidó gyerekeket félteni kellett a fasiszta inzultusoktól. Néhányan emlékeztek az iskolaszolgára – Israel nevűre –, aki tanítás után hazakísérte a gyerekeket, hogy szükség esetén megvédhesse őket a fasiszta agressziókat. Mások a „Figlio della lupa” egyenruhára emlékeztek és a szülők növekvő aggodalmára.

A zsidó iskolában „a légkör csodálatos volt” – mesélte Claudia Volli (i.m.). „A zsidó iskola olyan volt, mint egy nagy család. A szünetekben összeverődöttünk és iskola után kirándulni mentünk, összejöveteleket szerveztünk, volt egy kis flört és párocskák is” (i.m.). Ehhez a légkörhöz meghatározó módon járult hozzá a tanárok személyisége és elkötelezettsége. Itt olyanok tanítottak, akiket kizártak az állami intézményekből és talán ezért is vetették bele magukat extrém odaadással a munkába. Az idős ex-diákok ma is őrzik szavaikat, és tanításuk emlékét a szívükben.

Több, mint hetven évvel ezelőtt a trieszti zsidó közösség iskola nyitásával válaszolt a zsidóellenes törvények barbarizmusára, amely otthont adott az állami oktatásból kizárt fiataloknak. Többekben, mint például Sergio Sacerdotiban, a zsidó iskola erősítette meg a zsidósághoz tartozás érzését.

Firenze

Firenze városában is létrejött zsidó iskola. Wanda Lattes visszemlékezésében az események hirtelenségére világít rám. Szerinte 1938-ban csak azoknak lehetett fogalmuk a készülődő viharról, akik közvetlenül politikával foglalkoztak, az embereknek egészen addig a legkisebb megkülönböztetésben sem volt részük. „Aztán jöttek a zsidótörvények, amelyek nagyon kemények voltak, és most visszagondolva, több volt, mint szörnyű embertelenség, és [...] a gyerekeket kitétték az iskolából, az emberek nagyrészt az állásaikból, egész sereg egyetemi oktatót, [...] egyik napról a másikra, előkészítés nélkül. [...] nem mehettünk többé iskolába, sok gyerek járt hasonló cipőben; de ez csak az első jel volt. [...] elvesztítettük [...] a megszokott életünket” (Lucci, 1999, 57.). Folytatta a tanulást, egyidejűleg dolgozott is, hogy segítsen a családjának. „És sikerült leérettségiznem, mert magánúton meg lehetett szerezni” (i.m. 58.). Lionella Viterbo is folytatta a tanulást. Szerencsésnek érzi magát, hogy bár a „normális iskolától eltérő helyen és időben”, de tudott tanulni, és azért is, mert a zsidó iskolában kiváló tanárok tanították őket, akik egyetemről, vagy elitiskolákból jöttek (i.m. 60.).

Ferrara

Lelkes és állhatatos tanulás színtere volt a ferrarai zsidó iskola. 1938 és 1943 között működött, és első elemitől a liceum negyedik osztályáig fogadta a gyerekeket. Jenny Bassani Liscia tizennégy éves volt, amikor kitiltották az állami iskolából. Így emlékezett: „Számomra megváltoztak a dolgok: a barátnőim, akikkel addig egy padban ültem, már nem beszéltek velem, és egy kis iskolát kellett szerveznünk, hogy tanulni tudjunk” (Marchioni, 1999, 72.). Az iskola tanulólétszáma negyvenötven fő között mozgott. Tanáraik állami intézményekből elbocsátott zsidó tanárok voltak, köztük neves egyetemi professzorok. Prof. Ubaldo Lopes Regna, Benedetto Croce barátja tanította a filozófiát és a történelmet, Matilde Bassani a város legjobb görög irodalomtudósa pedig a görög nyelv tanára volt. Ahogy teltek az évek, a diákok száma megfogyatkozott, sokan kivándoroltak. Minden tanév végén vizsgát kellett tenniük állami iskolában, a „Ginnasio Ariosto”-ban, „elkülönítve és külön padokban” (Ravenna P., 1989, 41.). Jenny Bassani Liscia úgy emlékezett, hogy a tanárok túlzottan is szigorúak voltak a zsidó diákokkal (Marchioni, 1999). Carla Neppi sem felejtette el, hogy a nem zsidó gyerekektől elkülönítve kellett vizsgáznia. Felidézett egy ilyen alkalmat, amikor egy egyenruhás ember kiszólt a teremből: „Minden zsidó gyerek kövessen, ők külön vizsgáznak!” (Ferruzzi, 1999). Nagyon megijedtek, aztán meglepetésben volt részük, mert az őket vizsgáztató tanárok kedvesek voltak, bátorították is őket, így ő tapasztalta a törvény és alkalmazási gyakorlata közti különbséget.

Az iskolában a diszkrimináció ellenére vidám volt a hangulat. Guido Fink szerint voltak olyanok, akik elleneztek a zsidóknak adott oktatási „lehetőséget”, mert nem akarták, hogy a zsidók tanuljanak, mások úgy vélték, „jó dolog, ha a zsidókat összegyűjtik, mert így jobban lehet őket ellenőrizni” (Grotti, 1999, 83.). Az ő családjá szerencsésebb volt másoknál, mert nagybátyjának ezüst érdemkeresztje volt, amit a világháborúban kapott, így a család a kivételezett kategóriába került, tarthattak nem zsidó háztartási alkalmazottat, lehetett rádiójuk, ami zsidóknak egyébként tilos volt.

A mindennapok nehezebbek lettek, keveset mozdultak ki otthonról. Többen beszámolnak arról, hogy sok olasz nem fogadta el „azt a falat, amit a fasiszta rezsim közénk és a többi olasz közé emelt” (Ferruzzi, 1999, 103.). Paolo Ravenna is beszél hasonlóról, a diákok vonatkozásában. Színelőadást rendeztek, amit az író Giorgio Bassani rendezett, és a zsidó gyerekeknek sok nem zsidó gyerek is segített. „Látszólag csekély dolog, de győzelem a Via Vignatagliata kicsiny szigetének” (Ravenna P., 1989, 41.).

Róma

„Egy évvel ezelőtt, szeptemberben, amikor kiderült, hogy nem járhatunk állami iskolába, közülünk senki sem hitte volna, hogy ilyen viharos gyorsasággal létre tudunk hozni egy iskolát. [...] Minden, amit akartunk, sikerült. [...] nyugodtan telnek a napjaink ebben az iskolában, igazi és őszinte barátság köt össze, amely, remélem, mindig megmarad” (Migliau-Procaccia, 1993, 463.). Ez a beszéd az 1939/1940-es tanév megnyitóján hangzott el Rómában, a „Via Celimontana”-i zsidó iskolában. Az iskola a hírhedt „szeptember 5-i rendelet” megjelenését követően sok zsidó gyermek szellemi menedéke lett. Az egykori diákok évtizedek múltán sem feledték a „zsidó iskolát”: 1988 novemberében Rómában összegyűltek, hogy együtt idézzék fel az itt töltött időt.

1938. szeptember 5-ét követően a diákok korábban elképzelhetetlennek tartott valósággal szembesültek. Az első sokk után próbáltak megoldásokat találni. Rómában az elemi iskolások számára két lehetőség nyílt: az egyik, hogy a „speciális osztályban”, másszóval „zsidó szekcióban” tanuljanak, ez azt jelentette volna, hogy csak délután mehetnek iskolába, amikor már nem találkozhatnak össze az olasz gyerekekkel. A másik lehetőség az 1925 óta működő zsidó iskola volt, itt 1938-ban mintegy 450-760 diák tanult. A középszintű oktatás ügye nehezebb volt. Rómában körülbelül hatszáz diák járt ebbe az iskolatípusba.

Az olasz zsidó hitközségek nagyszerűen vizsgáztak, kötelességüknek érezték, hogy cselekedjenek. Iskolákat hoztak létre, szellemi műhelyeket teremtettek, akár a semmiből, rekordidő alatt. Rómában is így történt: a nagytekintélyű David Prato rabbi fő aktivátora volt a munkának. A római zsidó családok is nagy szerepet vállaltak az iskolaszervezésben. Különösen értékes segítséget nyújtottak név szerint Guido Coen, Romeo di Castro, Umberto Cassuto, Carlo Tagliacozzo, Signor Ascarelli, és Signor Pugliese. Bizottságot alakítottak, mert mindenáron létre akarták hozni az iskolát. A közös munka során felszínre került, hogy nagyon eltérnek a vélemények a megszervezendő iskola jellegéről. Nem mindenki üdvözölte a zsidó iskola ötletét, akadt, aki inkább katolikusok által fenntartott intézményben gondolkodott (erre azoknak nyílt lehetőségük, akik vegyesházasságból származtak és felvették a keresztséget).

Meglepő levelet kapott David Prato rabbi „tizenkét római családapától”, akiket – mint levelükben fogalmaztak – fasiszta hitükben és meggyőződésükben nem zavartak meg a közelmúlt eseményei. Kifejezésre juttatták, hogy a zsidó iskolákat gyanúsan szemlélik, az itt uralkodó „zsidó szellem” miatt, ezért arra a következtetésre jutottak,

hogy gyermekeiket inkább privát tanítanák, vagy katolikus iskolába küldenék, „amelyben nagyobb az objektivitás és az olasz szellem, mint ahol a vak és makacs rabbik szellemi hatása érvényesül” (i.m. 462.).

A bizottság tagjai között még annak a lehetősége is felmerült, hogy a zsidó vallás és kultúra ne legyen tantárgy. Umberto Cassuto élesen ellenezte, szerinte egy zsidó iskolában magától értetődő, hogy kötelező a vallásos nevelés. Talán a „családapák levelének” is lehetett része Prato rabbi alábbi döntésében: „Az iskola nem felekezeti jellegű lesz, nem lesz imádkozás a tanítás kezdetén; heti két órában lesz vallásoktatás; a héber nyelv tanítása fakultatív lesz” (i.m. 455.).

A „Via Celimontana”-n béreltek egy nagy házat. Önkéntes felajánlások érkeztek és az iskolai tandíj is bevételi forrást jelentett. 1938. november 23-án négy különböző szekció fogadta a tanulni vágyókat: gimnázium-liceum, alsó és felső tanítóképző, alsó és felső technikum, és kereskedelmi képzés. 29 osztályban összesen 411 diák tanult. 1941-ben fejlesztés történt: reálliceum nyílt (i.m.).

1940-ben a Giuseppe Bottai által kidolgozott „Carta della Scuola” egységes középiskolai modelljének megfelelően kellett átstrukturálni a zsidó osztályokat. Bonyolította a helyzetet, hogy a „Via Celimontana”-i villaépületet eladta a tulajdonosa, il Conte Pasquale Lo Schiavo di Pontalto, így a működő részlegeknek szét kellett költözniük. Az iskola 1946-ban zárta be kapuit, május 10-i keltezéssel miniszteri rendelet szolt a megszüntetéséről. David Prato álláspontja az volt, hogy „a szabadság nem jelenthet elegendő okot arra, hogy szétromboljunk egy kezdeményezést, amelytől sokat remél az olasz zsidóság” (i.m. 463.).

A visszaemlékezések alapján megállapítható, hogy a „Via Celimontana” különleges iskola volt, egészen egyedülálló. Már a megszervezése is nagy eseménynek számított. A „Via Celimontana” falai között kitűnő tanárok tanították a „fasiszta iskolából” kizárt fiatalokat, akik paradox módon képesek voltak folytatni a tanulást. A római zsidó iskolában tanított például Mario Monferini professzor, aki nem csupán nagy tudásáról volt híres, de arról is, hogy kiváló pedagógus volt, a diákságot teljesen elbűvölte. Fabio Della Seta idézi fel a professzor első óráját: „Meggzólalt a csengő, ám ő, mintha meg se hallotta volna. Folytatta magyarázatát Protagorasról és Anaximandroszról, halk, nyugodt hangon, miközben a diákok magukba roskadva hallgatták, bár a tananyag nagyon unalmas volt, de ők mégis érdeklődést erőltettek magukra. Monferini ezt már nem tűrhette szó nélkül és a következőképpen szolt az egész osztályhoz: Hogy lehet, hogy titeket annyira érdekelnek ezek az ostobaságok, amikről már több mint egy órája beszélek? És senki nem merte venni a bátorságot, hogy jelezze, már jó ideje kicsengettek? Majd hangszínt váltott, megtörte a zavart

csendet és csendesen így szolt: A zsidótörvények igazságtalansága elvitathatatlan. Szembe kell szállni velük, nem lehet belenyugodni emberként. Ezért nem gyerekként akarok tekinteni rátok, akiknek el kell nézni csínytevéseket, hanem felnőttként, akikben bízni lehet” (Coen, 1988, 106.).

Az olasz zsidók 1938 őszén szürreális valóság részesei lettek. Korábban elképzelhetetlennek tartott események következtek: részleges gettósítás. A fasiszta kormány korrekciós rendelkezéseit a zsidó iskolák létesítése vonatkozásában a zsidó közösség jognak és kötelességnek érezte. A fasizmus üldöző törvényeire a zsidó iskolák létrehozása volt a közösségi válasz. Létesítésük a közösségtől nagy ügyességet kívánt és kötelezettséget is rótt. Ahol csak lehetséges volt, iskolák nyíltak, ahol a diákok folytathatták tanulmányaikat, és biztonságot, reményt jelentett a családoknak. A zsidó iskolák erősítették a közösséghez tartozás érzését és erőt adtak.

A rezsím elfogadta és tolerálta a „zsidó iskolákat”. Laza kontrollnak voltak alávetve, érdekes módon a rendszer nem volt kíváncsi arra, mit csinálnak iskoláikban a kitzsítottak. Ennek köszönhető, hogy a zsidó iskolák világa alternatíváját jelentette a rezsím kultúrájának és nevelési modelljének. Paradox dolog persze, hogy a „scuola ebraica”-ban érződött a „szabadság” szelleme.

Az apartheid rendszer teremtette zsidó iskolában töltött idő a diákok emlékezetében úgy él, mint ami „nagyon szép volt” (Corinaldi, 1986, 92-93.). Az iskolával kapcsolatos szóhasználat is beszédes. Guido Lopez „szellemi, erkölcsi és materiális menedékként” említi (Lopez és Tedeschi, 1986, 157.), mások „drága zsidó iskolának”, és „iskolácskának” becézték, szimbolikus értelmet tulajdonítottak neki, ahol egyúttal nagy felfedezéseket is lehetett tenni. A zsidó gyerekek szerencsésnek érezhették magukat, hogy tanulhattak. Az ún. „hirtelen csend”, azonban, amely az iskolai kizárást követően körülvette őket, az elszigetelődés megtapasztalása fájón érintette őket. Többjelentésű volt „tanulás” és az „iskola” szó. A zsidó iskolában a diákok visszaszerezték a „tanulás jogát”, minden jó forrását. Akár értelmetlennek is tűnhetett volna a zsidóellenes légkörben a tanulás, mert nem voltak utak felfelé, a magaskultúrát, a felsőfokú tanulást a fasiszták elzárták a zsidók elől. A diákok komolyan vették a tanulást, az a hozzáállás tettenérhető, hogy „mindent bele kell adni”, és az apartheid jellegű külön padosoros vizsgákon is elsőnek kell lenni. A zsidó iskolák világa izolált volt, ahol tanárt és diákot összefűzte a kizárás keserű élménye. Egy olyan légkörben, ahol mindent elborított a fasizmus, a „zsidó iskolák” a

kizárás tanúbizonyságai voltak, egyben „fénysugarak” a „fekete diktatúrában”.

Fajvédelem az egyetemen

A fajvédelmi intézkedések az egyetemeken is életbe léptek, céljuk – a korabeli szóhasználatnál élve – a „zsidó behatolás” megszüntetése volt. A „Vita Universitaria” 1938. október 3-i száma egyenesen magasztalta a zsidóellenes lépéseket. A cikk szerint a faji politika hármasságának célkitűzése, hogy megszabaduljanak a megbízhatatlan elemektől, megújítsák az egyetemet és megtisztítsák a fajt. A cikkíró szerint ezek az intézkedések „minden igazi olasz feltétlen csodálatát váltják ki” (Cavaglioni-Romagnani, 1988, 31.). Beszél arról is, hogy nem lesz könnyű a zsidó oktatókat pótolni, mert nincs megfelelő számú tudományos felkészültségű oktató.

A tudományos életben sok zsidó kényszerült arra, hogy megszakítsa a kutatásait, felhagyjon a tanítással a zsidótörvények miatt. Sokan elhagyták Olaszországot. A később orvosi Nobel-díjat kapott Rita Levi Montalcini így emlékezett erre: „a szeptember 5-i dekrétum értelmében, sokan, akár csak én, zsidó fajúnak nyilvánítottunk és fel kellett hagynunk a tudományos tevékenységgel” (Minerbi, 1989, 40.). Emigrált, 1939 decemberében tért vissza és szembesült vele, hogy nem változott semmi, nem tudja folytatni a tudományos tevékenységét. Ezért titokban, szobájában rendezett be „laboratóriumot”, neurobiológiával foglalkozott akkoriban. Saját maga számára is rejtély, honnan tudott lelkesedést gyűjteni a munkához a háborús időkben.

Roberto Bachi 1938-ban a Genovai Egyetem oktatója volt. Őt a „Manifesto della razza” rázta fel, mert a dokumentum „világosan kimondja, hogy a zsidók idegenek, külön faj és ez további intézkedések magját rejtette magában” (i.m. 38.). Feleségével az emigráció mellett döntöttek: úgy vélte, hogy a „Manifesto” csak egy lépcsőfok, és az út tovább vezet majd. Mint írja: „sokan azt gondolták bolondok vagyunk, [...] és hogy Olaszországban soha nem történhet meg olyan, ami Németországban” (i.m.).

Renzo Toaff 1938-ban a Pisai Egyetemen dolgozott, mint orvos. Amikor a rádióban hallott beszélni az első zsidótörvényről, abban a pillanatban meghozta a döntését. Felmondott a klinikán, és Palesztínába ment, mert nem tudta volna elfogadni azt a helyzetet, hogy másodrendű állampolgárrá „süllyessze” a fasiszta rezsim. 1940. januárjában Olaszországban tette le a szakvizsgáját, majd ismét visszatért (i.m.).

„Voltak külföldi zsidók is: paradox módon Olaszországban egészen szeptember 8-ig voltak magyar zsidók, lengyel zsidók, akik beiratkoztak

az olasz egyetemekre és tudtak tanulni” (Levi, 1986, 135.). Ezt alátámasztja E. J. is, aki Olaszországban tartózkodott a faji törvények idején. Szerinte a külföldi zsidók kiűzését nem lehetett igazán komolyan venni. A német és az osztrák menekültektől könnyen megszabadult a fasiszta kormányzat, utánuk az olasz egyetemeken tanuló magyar diákok következtek, mert útlevelükben Európában szinte egyedülálló módon szerepelt a vallás megjelölése. E. J.-nek azonban voltak olyan zsidó barátai, akiknek még 1940-ben is meghosszabbították a tartózkodási engedélyüket, hogy letehessék az utolsó vizsgáikat. Belülről látva a rendszert, E. J. szerint a faji rendelkezéseket Olaszországban „a szokásos slampossággal és egyéni ötletekkel hajtották végre” (E. J., 1994).

Chajm Pajes kalandos módon került a Padovai Egyetemre. Lengyelországból menekült Olaszországba a tanulás reményében, mert szülőhazájában az érvényben lévő numerus clausus rendelkezések ezt ellehetetlenítették. Arról, hogy 1938 augusztusától a külföldi diákok előtt bezárultak az olasz egyetemek kapui, nem volt tudomása. Az olaszországi tiltó rendelkezések így nagy meglepetést okoztak számára. Szorult helyzetében levelet írt Mussolininek, és – mint írja – „pontosan tizennégy nap múlva megkaptam a választ, hogy felvettek és tanulmányaim befejeztéig Itáliában maradhatok. [...] Nehéz mindent megmagyarázni. Számomra nagylelkű aktus volt, jóság, amely megmentette az életemet” (Pajes, 1986, 176-177.). A tanárok sem utolsóként hívták be vizsgázni, mint a zsidó diákokat egyébként. Egy alkalommal együtt vizsgázott egy fekete egyenruhába öltözött tiszttel, aki nagyon dölyfös volt, Chaim Pajesz pedig jól felkészült. A professzor a vizsga végeztével azt mondta a tisztnek, hogy az érdemjegye „az egyenruhájának szól”, semmint a tudásának. Chaim Pajesznek pedig azt mondta, bocsássa meg, hogy nem ad neki jobb érdemjegyet, de nem sértheti meg az egyenruhát. (i.m.)

A zsidóellenes rendelkezések értelmében azok, akik már megkezdték felsőfokú tanulmányaikat, folytathatták, új belépőként azonban nem lehetett bekerülni a rendszerbe. Primo Levi, a neves olasz író, a zsidótörvények alatt csinálta az egyetemet, vegyészeti tanulmányokat folytatott Torinóban. Egyenesen ostobaságnak tartotta a Mussolini-rezsim zsidóellenes törvényhozását, minthogy Olaszországban kevés zsidó volt, akik teljesen beolvadtak a nemzet testébe (Levi, 1986). Emlékei szerint a Torinói Egyetem lényegében immunis volt a faszizmussal szemben. A professzorok nem szívesen öltötték magukra a fekete inget, ami pedig szigorú előírás volt a vizsgákon, tanároknak és diákoknak egyaránt. Zsidó hallgatók azonban nem viselhették. „Mi,

zsidók, a fekete inget nem vehettük fel, és nem is akartuk felölteni” (i.m. 135.). Primo Levi emlékezett arra, hogy a zsidó hallgatók a vizsgákra utolsóként mehettek be, és nem gyakorolhattak a laboratóriumban sem. Vegyipari egyetemről lévén szó, ez utóbbi megkötést különösen sanyargatónak érezte, amely diplomadolgozatának elkészítését is ellehetetleníthette volna, ha nem találkozik egy olyan professzorral, aki a tiltást nem tekintette kötelezőnek. Ő segített Primo Levinek abban, hogy bejuthasson a laboratóriumba. Azt mondta neki: „gyere, senki sem fogja megtudni” (i.m.). Diplomamunkájáért dicséretben részesült, bár az író úgy gondolta, a dicséret nem annyira a diplomamunkájának szólt, inkább a professzor rendszerellenes tiltakozása volt. Primo Levinek többnyire jó kapcsolata volt a hallgatótársakkal. Emlékszik azonban egy estére, amikor évfolyamtársa az utcán durván a szemébe mondta, hogy nem akarja többet látni. Pár év múlva találkoztak, és az egykori diáktárs így szólt: „szeretnék találkozni veled.” Primo Levi azonban csak ennyit válaszolt: „de én nem” (i.m.137.).

Massimo Ottolenghi-nek a Duce még gratulált is 1940-ben, amikor lediplomázott, a szép eredményéért. „Valaki talán így akarta megráfálni a rendszert” (Ottolenghi, 1986, 168.). Egyik vizsgáján nehezen lett túl: a faji kérdések témaköréből kellett számot adni a tudásáról, mindezt egy olyan professzornál, aki ezt ostobaságnak tartotta, és majdnem megbuktatta Massimo Ottolenghi-t. A professzor azon a nézetten volt – amihez korszak légkörében bátorság kellett – hogy a fasizmus és a nácizmus között az egyik leglényegesebb különbség éppen az, hogy nem gondolkodik faji alapon. Ottolenghi-nek végül rektori engedéllyel az olasz egységállam születésének témaköréből kellett vizsgát tennie.

Elio Toaff az 1938/1939-es tanévben diplomázott a Pisai Egyetemen, egyidejűleg a Livornói Rabbiképző növendéke is volt, 1939-ben avatták rabbivá. A Pisai Egyetemen nehezen talált témavezető tanárt a diplomamunkájához. Mossa Professzor ajánlott számára segítséget: „Tudom, hogy keres valakit, akinél elkészíthetné a diplomadolgozatát, jöjjön és készítse nálam” (Toaff, 1986, 199.). Mossa Professzor bátor volt. Segített neki, hogy a diplomavédésén ne szeparáltan kelljen vizsgáznia, fehér ingben volt, nem feketében. Ezt követően megfenyegették, fasiszta szélsőségesek fegyverrel ráijesztettek.

Az egyetemeken életbe léptetett fajvédelmi intézkedések háttérben ugyanaz a szándék állt, mint az alsó- és középfokú oktatási szinteken, a „zsidó behatolás” megszüntetése. Száműzték a zsidókat az egyetem, az oktatás, és a tudományos kutatás világából is. Az intézkedések következményeként sokan hagyták el Olaszországot, üres helyeket

hagytak maguk mögött, amiket nem könnyen tudtak pótolni. Sokan paradox módon azokat az országokat gazdagították, melyek ellen a fasizmus ideológiai harcát vívta. Mussolini Olaszországa sokat veszített „faji forradalmával”.

Giuseppe Bottai

Giuseppe Bottai az olasz fasizmus történetének egyik rejtélyes és nehezen megközelíthető figurája, aki a Nemzeti Nevelés Miniszteriumát vezette 1936 és 1943 között. Ma is meglepő az a lendület és következetesség, amit miniszterként az antiszemita intézkedések tárgyában tanúsított. Antiszemita tevékenysége amúgy pár hónapra koncentrált, minisztériuma az 1938. augusztus eleje és szeptember vége közötti periódusban egész sereg zsidóellenes rendelkezést bocsátott ki (Bruni, 2005; Feltri, 2005; Sofia, 2009; Lupo, 2005).

Rendkívül dinamikus volt, ehhez égő szereplési (és elismerési) vágy társult. Giulia Brambilla Carminati 1938 márciusában azt írta Bottairól Mussolininek, hogy „minden biztonnal ő a legimpulzívabb politikus. [...] Bottai rádióbeszédeiből ez cseng ki: 'itt vagyok'” (Guerra, 1976, 171.). Az ún. zsidó probléma 1938 előtt nem foglalkoztatta. Baráti és munkatársi körében is voltak zsidók, mint például jó barátja, Enrico Rocca, vagy folyóiratának, a „Critica fascista”-nak anyagi támogatója, Gino Modigliani. Érdekes, hogy miért csatlakozott a rasszizmushoz egy olyan nagyműveltségű és a zsidóellenes rendelkezésekig kiegyensúlyozott, mérsékelt politikusnak is tartott ember, mint Giuseppe Bottai.

1938-ban azonban már hajthatatlan volt a zsidókérdés terén. 1938. október 16-án, a tanévkezdés apropóján rádióbeszédet intézett az olaszokhoz. Az olasz iskola addigra már faji színezetet öltött. Amikor kinyitotta kapuit, zsidók már nem léphettek be azon. Bottai magyarázata így szólt: „A zsidóknak, az Államon belül, saját iskolájuk lesz: az olaszoknak is az övék” (Bruni, 2005, 85).

Felesége, Nelia Bottai úgy emlékezett a miniszter zsidóellenes múltjára, hogy „egész életben bántotta ez a dolog, nem hagyta nyugodni” (Guerra, 1976, 168.). Fia, Bruno Bottai szerint „csökönyösen akarta a zsidóellenes törvényeket bevezetni az iskolába, gyorsan, és próbálta, hogy a legjobb legyen a végrehajtás (például megfelelő számú iskola nyitásával minden szinten a gyerekeknek). Természetesen hibázott, éspedig nagyon, mert nem látta azonnal, hogy a zsidótörvényekkel a fasizmus vétett az emberi méltóság ellen. [...] A zsidóellenes iskolai törvények kibocsátása után azonban, a fasizmus bukásáig terjedő időszakban apám magatartása – és ezt sok visszaemlékezés tanúsítja – gyakorlatias és humánus volt a zsidókérdés terén, [...] tehát nyílt, toleráns, szolidáris az üldözöttekkel szemben. [...] Ennek a magatartásnak köszönhetően akkor és a háborút követően sok zsidóval megmaradt a barátsága” (i.m.169.).

Érdekes, mi lehet annak hátterében, hogy az a Bottai, aki korábban nem mutatott fogékonyságot faji kérdések iránt, 1938-ban a kormánytagok közül is a legfáradhatatlanabb volt a zsidóellenes intézkedések téren. Sokféle okfejtés létezik ezzel kapcsolatban. Van olyan vélemény, miszerint Bottai a szó valódi értelmében nem volt rasszista, a biológiai rasszizmusban nem hitt, antiszemitizmushoz való hozzákapcsolódása tisztán politikai jellegű volt, és a fasizmus legrombolóbb szegmensének felkarolásával akarta valóra váltani egy régóta vágyott politikai elképzelését, „új fasiszták” formálását.

Más megközelítés szerint a merev antiszemita magatartás hasznosnak bizonyult számára abban, hogy megvédje magát a többi fasiszta vezető vádaskodásaitól. A miniszter ugyanis ebben az időben nem számított népszerű embernek a párt köreiben. Nem rejtette véka alá, hogy nem állja a németeket. Sok fasiszta azt sem nézte jó szemmel, hogy Bottai túlzottan „kritikus”, emellett általuk „degenerálnak és bomlasztónak” tartott művészetért rajong, nem pedig a fasisztáért. Mindezt pletykák tetézték állítólagos zsidó származásáról. Szárnyra kaptak olyan híresztelések, hogy Mussolini minisztere félig zsidó, anyai részről. A gyanúsítást fasiszták és nem fasiszták, rasszisták és nem rasszisták részéről is óriási érdeklődés fogadta. A gyanút göndör haja és tekintélyes orra erősíteni látszott, sok római ezért egyszerűen csak úgy hívta őt, hogy „Peppino a zsidó”. Azzal, hogy ilyen könnyedén ment bele a Mussolini által kigondolt rasszista politikába, elterelte magáról a figyelmet (Guerri, 1976; Bruni, 2005; Lupo, 2005).

Van olyan elképzelés, miszerint Bottai azért karolta fel az új doktrínát, mert hatásos eszköznek tekintette arra, hogy a fasizmus ezáltal új híveket szerezzen, főleg fiatalokat, akiket a rezsím propagandája antiszemita politikával látott megnyerhetőnek. Más vélemény szerint ő is azokhoz a fasiszta vezetőkhez tartozott, akik a Duce elgondolásait mindig híven teljesítették, gondolkodás nélkül vettek részt a megvalósításukban, amiben persze személyes érdekek is motiválták őket. Naplójának tanúsága szerint határozottan fogadta el a rasszizmust, s a merev antiszemita magatartás személyileg hasznosnak is bizonyult pozíciója szempontjából. Véleménye szerint az olasz faji probléma olyannyira nem nagy horderejű, hogy eliminálásához elegendők lesznek kisebb adminisztratív lépések is. Így aztán a naplót olvasva inkább az a vélemény alakul ki, mintha Bottai nem kellőképpen mérte volna fel a rasszista politika valódi jelentőségét (Guerri, 1976; Bottai, 1989).

Bottai iskolaügyi javaslatai a zsidók iskolai életből történő kizárását célozták. Megalkotásukban naplója szerint „faji szempontok” vezérelték, az állam anyagi és szellemi érdekeit tartotta szem előtt, nem

a retorziók örömét. Beszámol arról is, miszerint a zsidókat érintő iskolaügyi rendelkezések jelentősen csökkentették népszerűségét: hiszen mind a közvélemény jelentős része, mind pedig a fasiszta párt mérsékelt szárnyához tartozó politikusok „hősies ellenállást” vártak volna tőle. Bottai szerint egy olyan rendszerben, mint az olasz fasizmus, a politikusok csak látszólag kapnak szabad kezet a döntésekhez, alapvetően két alternatíva közül választhatnak: vagy elfogadják és végrehajtják a felsőbb döntéseket vagy megtagadják azokat. Miután azonban az ellenálláshoz óriási bátorság és erkölcsi szilárdság kell, a „beleegyezés” célravezetőbb. Az egész morális felelősséget tehát a rendszerre kívánja hárítani. A következmények ismeretében azonban kétségkívül osztoznia kell benne, úgy is, mint a kulcsfontosságú végrehajtók egyikének, s úgy is, mint a bírált rendszer privilegizált vezető figurájának (Bottai, 1989).

Az 1938-as faji törvények

A Fasiszta Nagytanács 1938. október 6-7-i ülése

Az 1938. szeptemberi „sortűz” után rövid csend következett. A Duce napjai azonban lázas munkával teltek a Palazzo Venezia-ban. Értékrendszerében a zsidókérdés ekkor már annyira súlyos probléma volt, hogy egyenesen ennek a megoldásától tette függővé az egész Birodalom sorsát. Véleménye szerint „meg kell oldani a problémát, bármi áron. Mostanra az antiszemitizmust az olasz nép vérében hordja. Ezt ki kell használnunk, tovább kell fejlesztenünk, amint az igényeink diktálják” (Preti, 1968, 140.).

Még 1938 szeptemberében összeállított egy vázlatot arról, miként képzei a faji kérdés kezelését, melyet a rendszer legmagasabb szintű vezetői is kézhez kaptak. Fontos momentum, hogy a Nagytanács megosztott volt a zsidókérdésben. Italo Balbo, Emilio De Bono és Luigi Federzoni számítottak a program fő kritikusaiknak, a kemény magot maga Mussolini, Giuseppe Bottai, Roberto Farinacci és Guido Buffarini-Guidi képviselték. A zsidókkal szembeni „kemény kéz” politikáját vallotta Achille Starace is (Cavaglioni-Romagnani, 1988).

A Fasiszta Nagytanács 1938. október 6-áról 7-re virradó éjjel lefolytatott ülése választóvonalat jelentett az olasz zsidók, mint olasz állampolgárok életében. Az ülést teljes egészében a zsidókérdésnek szentelték. A döntő jelentőségű pártülésként készítették elő az itáliai zsidóellenes törvényhozás „Magna Chartáját”, jóváhagyták a „Dichiarazione della razza”-t, vagyis az 1938. november 17-i, „Az olasz faj védelmét szolgáló intézkedések” című fajvédelmi kerettörvény 29 cikkelyét képező irányelveket. Az ülés vitáiról és eseményeiről a Bottai-napló alapos eligazítást ad (Bottai, 1989).

Az ülés színhelye Róma, a Palazzo Venezia volt. Jelen voltak: Mussolini (mint elnök), Acerbo, Alfieri, Angelini, Balbo, Bottai, Buffarini-Guidi, Cianetti, Ciano (Costanzo) e Ciano (Galeazzo), De Bono, De Stefani, De Rivel, Farinacci, Federzoni, Grandi, Lantini, Marinelli, Muzzarini, Rossoni, Russo, Solmi, Tringali, és Volpi. De Vecchi igazoltan volt távol, de később úgy nyilatkozott, hogy ha módja lett volna az 1938. október 6-i ülésen részt venni, tökéletesen egyetértett volna minden faji kérdésben hozott határozattal (De Felice, 1961; Rodotà, 1997).

Az ülés felszínre hozta a zsidókérdés megítélésében a tagok közt feszülő mély véleménykülönbségeket. Többben a rasszista politika követésének szükségességéről sem voltak teljesen meggyőződve. Különösen az ún. pozitív diszkriminációk kérdése szította fel a

kedélyeket, mely a “diszkrimináció további diszkriminációja” volt. A kategória megalkotásáról hosszasan vita folyt és főként Italo Balbo szállt vitába Mussolinivel. Italo Balbo, Emilio De Bono, és Luigi Federzoni ki akarták szélesíteni azon esetek körét, melyek pozitív megkülönböztetést tesznek lehetővé a zsidók között. A Nagytanács ülésén Balbo mindenekelőtt Mussolini azon javaslata ellen harcolt, miszerint csak azok a zsidók mentesüljenek a megtorló intézkedések alól, akik hősiességüket, érdemeiket vitézségi éremmel is bizonyítani tudják. Balbo a következő szavakat szegezte Mussolininek: „Duce, Te magad is csak háborús kereszttel dicsekedhetsz. Ha zsidó lennél, te sem lennél a megkülönböztetettek között” (Preti, 1968, 141.). Mussolini tajtékozva bár, de részben akceptálta Balbo módosítási szándékait.

A szeptemberben Mussolini által papírra vetett vázlatához képest kisebb változtatásokkal, az említett véleménykülönbségek ellenére egyhangúlag fogadta el a Nagytanács a készülő törvény cikkelyeit. Ebben szerepet játszhatott az is, hogy a Fasiszta Nagytanács tagjai mély tiszteletet éreztek a Duce iránt, másfelől politikai mozgásterük hiánya. A párton belüli „két irányvonal” megléte azonban – számos egyéb tényező mellett – magyarázhatja az 1938-as faji törvényeknek éppen a pozitív diszkriminációk miatti sajátos jellegét (Cuomo, 2005; Caffaz, 1998).

Az 1938. október 6-7-i ülésen elfogadott deklaráció az olasz zsidósággal szemben rendkívül szigorú intézkedéseket körvonalazott, melyek az olasz állampolgárok egy részét nyíltan elkülönítették a társadalom többi részétől. A Fasiszta Nagytanács feltárta, mi vezette erre a döntésre. A rendszer legfőbb szerve a faji problémák aktualitását a Birodalom létrehozása következtében előállt új helyzettel magyarázta. A deklaráció szövege szerint a fasizmus már 16 évvel korábban is az olasz „fajtisztaság” és „fajnemésítés” vakmerő elveit vallotta. Ezt a kijelentést azonban nem véletlenül nem támasztotta alá semmivel. További érvként szerepel, hogy a jövő nemzedékek „fajtisztaságát” sodorja veszélybe a zsidókkal való keveredés (Dichiarazione, 2012).

A fasiszta rezsim a zsidóságra úgy tekintett, mint az antifasiszta szellemiség és mozgalmak ébrentartójára, így a rendszer ellenségeire. Mussolini többször beszélt úgy, hogy a következetes antifasizmust a zsidóság művének tekinti: „A zsidók magatartása [...] ellenséges velünk szemben. A november 7-i törvény meghozatala után határozottabban és következetesebben léphetünk fel ellenük” (Bottai, 1989, 137.).

A Fasiszta Nagytanács szerint az olasz zsidóság a rezsim számára kulcsfontosságú periódusokban ellene fordult. Ilyen időszak volt például az etiópiai háború, vagy az 1924/1925-ös esztendő. Pedig az olasz zsidók, egészen a zsidóellenes kampány kezdetéig többségükben hűségesek voltak a rezsimhez, nem kevésbé, mint maguk a nem zsidó

állampolgárok. A Duce abból indult ki, hogy a zsidó, még ha jó hazafinak és fasisztának vallja is magát, soha nem asszimilálódik teljesen az olasz néphez.

A fasiszta Nagytanács a fajtisztaság biztosítása céljából több határozatot hozott, melyek az „árja” ill. a „nem árja faj” közti különbségtételen alapultak. A leglényegesebb döntések a házasságkötést érintették. Nem csupán a zsidókkal foglalkozott, a rendeletek ennél általánosabb kategóriákban értendők. A Nagytanács megtiltotta az olasz állampolgároknak, hogy házasságra lépjenek sémita-hámita és bármely, nem árja fajhoz tartozó egyénnel, beleértve az afrikai gyarmati területek lakóit is, és szigorú büntetést helyezett kilátásba azoknak, akik megsértik a faj tisztaságát. Megtiltották, hogy állami alkalmazottak (polgáriak és katonák) házasságot kössenek bármilyen „fajú” külföldivel. E normatíva alapján az olasz állami alkalmazottak még a szövetséges Németország (árja fajúnak tartott) állampolgárával sem házasodhattak össze. A Nagytanács döntése alapján olaszok „árja fajú” külföldivel csak a Belügyminisztérium előzetes jóváhagyása után házasodhattak össze. A „Dichiarazione” szinte groteszknak nevezhető kitételei kifejezik azt a nagyfokú bizalmatlanságot is, amellyel Mussolini általában a külföldről gondolkodott. Szigorú büntetést helyeztek kilátásba azokkal szemben is, akik az Impérium területén vétenek az olasz faj méltósága ellen.

A Nagytanács határozata szerint külföldi zsidók nem léphettek nemzeti területre. A kiutasítás végrehajtásától az olasz állam csak abban az esetben kívánt eltekinteni, ha az érintett személyek 65. életévüket már betöltötték, vagy 1938. október elseje előtt olasz vegyes házasságot kötöttek.

A nyilatkozat ezután az olasz állampolgárságú zsidók helyzetét elemzi. Hosszan részletezi, ki tekintendő zsidónak és ki nem.

A „zsidó fajhoz” tartozás tekintetében a Nagytanács a következő alapelveket fektette le:

1. zsidó fajú, aki zsidó szülőktől származik;
2. zsidó fajú, aki zsidó apától és idegen nemzetiségű anyától származik;
3. zsidó fajú az, aki izraelita vallású, akkor is, ha vegyes házasságból származik;
4. nem zsidó fajú az, aki bár vegyes házasságból származik, de nem volt gyakorolja az izraelita vallást (Caffaz, 1988; Sarfatti, 2009; Dichiarazione, 2012).

Különösen súlyos problémát jelentett a vegyes házasságból születettek kérdése. Mussoliniék döntése a következő volt: zsidónak tekintendő az, aki az izraelita vallást gyakorolja. Ún. árjasági

bizonyítványt kaphattak azok a vegyes házasságból születettek, akik 1938. október 1-jéig visszamenőleg igazolni tudták megkeresztelkedésük tényét.

A Nagytanács döntései különbséget tettek az olasz zsidók között. Nem részesültek hátrányos elbánásban, amennyiben a következő kategóriákhoz tartoztak:

1. a líbiai háborúban, a világháborúban, az etiópai és a spanyol polgárháborúban elesettek családjai;
2. a fent megnevezett háborúban önkéntesként résztvettek családjai;
3. az említett harcokban hadi érdemkereszttel kitüntettek családjai;
4. a fasiszta harcokban elesettek családjai;
5. azok és családjaik, akik 1919-ben, 1920-ban, 1921-ben és 1922-ben, valamint 1924 második felében léptek be a fasiszta pártba, a fiumei legionáriusok családjai;
6. végül azok, akik rendkívüli érdemeket szereztek, amennyiben mindezeket az e célra kijelölt bizottság igazolta.

A zsidók közti különbségtétel már rögtön az elején a faji kérdés rendezésének lényeges, sajátosan olasz aspektusát alkotta. Az utolsó rendelkezés a valóságban biztonsági szelepként szolgált, mivel a kormánynak lehetőséget kínált arra, hogy különböző okokra hivatkozva a tételesen felsorolt „érdemekkel” nem bíró zsidó családokat menekítsen meg.

Annak a meg gondolásnak a háttérében, hogy a szankciók nem egyöntetűen terjedtek ki minden zsidóra, a kormány azon megfontolása állt, hogy mindenképpen másként kell kezelni azok ügyét, akik a hazának jó szolgálatot tettek, mint akik semmit sem tettek érte. Pozitív diszkriminációban az olasz zsidók mintegy negyede részesült.

A fenti kategóriákba nem tartozók, vagyis a nem pozitív diszkrimináltak nem léphettek be a fasiszta pártba, nem teljesíthettek katonai szolgálatot sem békében, sem háborúban. A legsúlyosabb korlátozások gazdasági téren érték a zsidókat, az intézkedések révén marginális helyzetbe kerültek. Nem lehettek 100 alkalmazottnál többet foglalkoztató üzemek tulajdonosai, és legfeljebb 50 hektár földterületük lehetett (Cuomo, 2005; Sarfatti, 2009; Dichiarazione, 2012).

Az olasz fasiszta vezetés – ha lehet ezt a kifejezést a diszkrimináció részletezésével együtt használni – „méltányosságokat” is rögzített. A másodrendűvé alacsonyított állampolgároknak engedélyezték a szabad vallásgyakorlást, működhettek az izraelita hitközségek, és az elbocsátott közalkalmazottak részére elismerték a nyugdíjhoz való jogot, továbbá nem zárták ki annak lehetőségét, hogy támogatni fogják a kivándorlást, esetleg Etiópia némely zónájába. A dokumentum érdekes kijelentéssel zárult: eszerint a Nemzeti Nevelés

Minisztériuma a Királyság legrangosabb egyetemén a faji kérdéssel foglalkozó tanszékek felállítását tervezi (Dichiarazione, 2012).

A zsidótörvény hatása

1938. november 11-e reggelén az olaszországi zsidók ébredése konkrét és átvitt értelemben is traumatikus volt. A félsziget napilapjai öles betűkkel adták hírül, hogy a Minisztertanács jóváhagyta a fajvédelmi törvényeket. Az 1938. november 17-i fajvédelmi törvény értelmében az olasz zsidókat elkülönítették a társadalom többi részétől. A törvény értelmében „zsidó fajúnak” számítottak, éles, egyúttal áthidalhatatlan szakadék tátongott köztük s az „árják” között (Caffaz, 1988; Sarfatti, 2009; Feltri, 2005).

Az 1938-as zsidótörvények bevezetése traumát jelentett, és minden olasz zsidót mélységesen felkavart. Számukra az üldözés, a kirekesztés súlyosabb megpróbáltatást jelentett, mint amit a zsidókérdésben érintett, faji megkülönböztető politikát folytató más országok zsidósága élt át: Olaszországban ugyanis a megrázó élmény hatását jelentősen fokozta váratlansága. Az érintetteken érthetően egyre növekvő és mind kevésbé kontrollálható érzelmi zavarodottság lett úrrá, mely a rémület, a felháborodás és csüggedés különös elegye volt. A faji törvények azokat érintették a legsúlyosabban, akik korábban a fasizmus mellett kötelezték el magukat. Számukra a rezsim „árulása” iszonyatosnak és elviselhetetlennek tűnt (Coen, 1988; RDL 17.11.1938, 1939).

Érdekes, hogy sokáig még a kormányhoz közel álló körökben sem érzékelték a közlő veszélyt. Az olasz zsidók bizonyos értelemben kétszeresen is „olaszok” voltak: születésük, kultúrájuk, neveltetésük miatt és azért is, mert Itália adta meg számukra a polgári jogegyenlőséget. A fasizmus zsidóellenes magatartása nem csupán számukra volt érthetetlen, hanem a többi olasz számára is. Az olasz zsidókat számos félrevezető körülmény téveszthette meg. Így az, hogy a fajüldözés távoli volt az olasz mentalitástól, a történelmi hagyományoktól, s a zsidók szemszögéből nézve kevésbé tűnt indokoltnak. Szerepet játszhatott a Duce iránt táplált remény, melyet a fasiszta vezér számos nyilatkozata is erősített. Olyannyira, hogy a zsidók magát az „Informazione diplomatica n. 14.”-et csupán a külföldnek szóló félrevezető állásfoglalásként értelmezték. Nem hitték, hogy Mussolininek szándékában áll antiszemita politikát folytatni. A Mussoliniről kialakult jó képet erősítette az a körülmény, hogy Olaszország menedéket jelentett sok külföldről érkező, nácik által üldözött zsidó számára. Megtéveszthette az érintetteket a hivatalos

propaganda is, amely azt hirdette, hogy az ország nem fertőződött és nem fertőzödhet meg az ún. zsidókérdéssel. E tényezők együtt azt a hamis képzetet kelthették, hogy Olaszország nem lép a zsidóüldözés útjára. Corrado Vivanti szerint az olasz zsidók „az Államra, mint az igazság forrására tekintettek. Ezért is volt sok olasz áldozata a Shoáhnak” (Vivanti, 2007, 119.).

Az olasz zsidók a fajvédelmi törvényt követően nehéz helyzetbe kerültek, amire nagyon eltérő módon reagáltak. Megragadhatók azonban tipikus „megoldási utak”. Sokan választották az emigráció útját és az olasz állam nem gördített akadályokat ennek útjába. A kivándorlások 1938 végén kezdődtek és 1939 végén gyorsultak fel. A háború kitörése után mind nehezebbé, majd szinte lehetetlen lett elhagyni Olaszországot. A „Roma fascista” című antiszemita lap 1938. október 5-én a következőket írta: „A zsidók, félzsidók és gyanús személyek, akik elhagyják Olaszországot csak egy kis aprópénzt, a ruháikat és utálatos ábrázatukat vigyék magukkal. De ha a gönceik esetleg arra is szolgálnak, hogy elrejtseken benne valamit, akkor vetköztessük őket mezítelenre és úgy indítsuk útnak őket” (Coen, 1988, 81.).

Nehezítette a helyzetet, hogy a faji törvények idején egy utazás óriási eseménynek számított, nehéz volt útlevelet, vízumot, beutazási vagy tartózkodási engedélyt szerezni. További problémát jelentettek a befogadó országok konzulátusain a nyelvi nehézségek is. Az utazások két nagy célpontja az Amerikai Egyesült Államok és Dél-Amerika volt. Az első lépést azonban sokak esetében még gyakrabban Párizs, Franciaország jelentette. Visszaemlékezésekből kiderül, hogy az otthon maradtak nem ritkán szomorúsággal vegyes irigykedéssel gondoltak azokra, akiknek sikerült elmenniük, de nem várt könnyű élet azokra sem, akik elmenekültek. E. C. Seidenberg így emlékezett: „Nagyon féltem. Amikor aztán megérkeztem az Egyesült Államokba, nehéz volt megszoknom egy idegen városban, olyan emberek között, akik egyetlen szavamot sem értették. Egyszerűen megpróbáltam továbbélni, de a szívemben mindig a családom, a barátaim, Olaszország emlékével, pedig kitalált engem magából” (i.m. 83.).

1939 nyarán életbe léptettek egy olyan rendelkezést, mely lehetővé tette a zsidók „árjásítását”, amennyiben az e célra létrehozott bizottság előtt bizonyítani tudják az apa árja származását. Azt kellett bizonyítani, hogy az érintettek nem a törvényes zsidó apától származnak, hanem az anya házasságon kívüli kapcsolatából születtek. Ha a bizonyítás sikerrel járt, az érintett ún. árjasági bizonyítványt kapott.

Gyakoriak voltak a vesztegetési ügyek, hogy a kétes eredetű dokumentumot megszerezzék. Akiknek nagyon befolyásos támogatóik voltak, meg tudták szerezni a szükséges papírokat.

A faji törvények meghozatala után sokan érezték úgy, hogy életük összeomlott, céltalanná vált. Megszaporodtak az öngyilkosságok. Az intézkedések által elindított öngyilkossági hullám drámai fejleménye volt Angelo Fortunato Formiggini öngyilkossága, aki 1938. november 29-én Modenában levetette magát a Ghirlandina toronyból. Formiggini öngyilkossága egyfajta tragikus viselkedési mintát teremtett. Különböző eszközökkel és módon, sajnos sokan követték őt. Az öngyilkosságok az átlag olasz polgárban szánalmat keltettek, másokból gúnyos megjegyzéseket váltottak ki. Achille Starace, a Fasiszta Párt felső vezetőinek egyike így kommentálta Formiggini tettét: „Úgy halt meg, mint egy zsidó. Levetette magát a toronyból, hogy megmaradjon egy puszkagolyó” (i.m. 97.).

Téves az a nézet, miszerint Mussolini „karneváli diktatúrájában” a zsidóellenes intézkedéseket nem vették komolyan, hanem fortélyok és kiskapuk révén – mint például a pozitív diszkrimináció – azok laza szabályokká szelídültek. A valóságban a fajvédelmi intézkedések a zsidókat tarthatatlan helyzetbe sodorták. A törvényeket meghozták, és alkalmazták is. A viszonylag nagyszámú pozitív diszkriminációs kitétel enyhébb színben tüntetheti fel a zsidóellenes törvényt. A pozitív diszkrimináció valójában a kormányzat részéről a zsidók becsapása volt, ideiglenesen lehetőséget nyújtottak a korábbi életvitel folytatására, sokakat ez marasztalt Olaszországban. 1943-at követően, a német megszállás után sokan azért haltak meg, mert korábban a mentesítésekbe kapaszkodva nem hagyták el Olaszországot (Sarfatti, 2009).

A zsidóellenes politika okai

A faji elv és az antiszemita törvények mély átalakulást jelentettek a fasiszmus egész ideológiai felépítésében. Érdekes és felettébb nehéz kérdés, mi vezetett ahhoz, hogy 1938-ra az antiszemitizmus a fasiszta állam hivatalos gyakorlati politikájának rangjára emelkedjék. Többféle magyarázat (feltételezés) létezik, miért öltötte magára Olaszország a faji álarcot.

A legelterjedtebb nézet az olasz faji törvények megalkotásának hátterében német inspiációt feltételez, és a Duce azon szándékát, hogy Németország és Olaszország világnézeti azonosságát fokozottabban kihangsúlyozzák. Egy másik nézet a másolás és utánzás elsődlegességéből indul ki, de az olasz fasiszmus általános politikája

keretében a faji törvényeknek meghatározott politikai funkciót tulajdonít. E politikai funkció megítélésében aztán a vélemények megint eltérnek. Vannak, akik szerint az antiszemita törvények elsődlegesen külpolitikai célt szolgáltak, a hitleri Birodalommal való szolidaritást kívánták hangsúlyozni. Megint mások a faji törvényekben és általában az olasz fajelméletben inkább antigermán, „italianista” tendenciát látnak (De Felice, 1961; Lupo, 2005; Sarfatti, 2009).

E sokféle nézet egyike sem tud megnyugtató választ adni a faji törvények bevezetésének igazi indítékaira, legfeljebb fontos részgazságokat rejtenek.

A fasiszta állam zsidóellenes jogalkotása koherens volt a rendszer természetével. A zsidó közösség elleni támadás – a valóságos szintéren túlmenően – ideológiai-antropológiai jelleget is öltött. Azzal, hogy a zsidókból ellenséget kreáltak, mondván, legendás antifasizmusukkal akadályozzák Itália új céljainak valóra váltását, a kizáró jogalkotással a rendszer saját társadalmi testét homogenizálta. A fasiszták a fajiség misztikumával a tömegek újfajta befolyásolására tettek kísérletet. Számukra a „zsidó” olyan értékeket testesített meg, amire csakis az elutasítás lehetett a válaszuk (Sinigaglia, 2011; Michaelis, 1982; Sorani, 2011).

Nem a németeket terheli a felelősség az olaszországi zsidóellenes programért. Mussolini rendszere a németektől függetlenül alkotott faji doktrínát. A fasiszta antiszemitizmus javarészt autonóm jelenség volt, amelyben leképeződött Mussolini zsidók iránti bizalmatlansága és németektől való mind fokozottabb függése is. A zsidóság feltételezett „gyökértelen kozmopolitanizmusa”, tiltakozásuk a rendszer külpolitikai direktívái ellen, elősegítették az olasz zsidók elleni törvényi diszkriminációt. Mussolininek „új embertípus”, a „homo fascistus” kinevelése volt az álma. A zsidók jelenlétét fenyegetésnek élte meg az „olasz faj” tisztaságára. Az olaszokat „szolgai fajból” végre „uralkodó fajjá” akarta emelni, és a legfőbb ellenséget, amely Olaszország felemelkedésének útjában áll, a zsidókban találta meg.

Összegzés

Az összegyűjtött és elemzett forrásanyag alapján megfogalmaztam, hogy Olaszországban a fasiszta évtizedeiben téves politikai nézetek jutottak be az iskolafalak mögé. Tényleges politikai beavatkozásról volt szó, mindez a rezsim kiépülésével párhuzamos történet. A gyerekek a fasiszta iskola áldozatai lettek. Ezt az iskolát a kritikai gondolkodás hiánya jellemezte, elkeseredett nacionalizmus, világát átjárta-rothasztotta a fasiszta ideológia.

Rávilágítottam, hogy a fasiszta korszakban az Itáliai-félszigeten önálló pedagógiai rendszer épült ki. A „Ventennio”, vagyis az olasz fasiszta húsz esztendejének oktatáspolitikájára nem tekinthetünk egységes blokkként. A Mussolini-rezsim első közeledése az iskola világához az 1923-as ún. Gentile-reformhoz köthető, amely liberális nevelési hagyományok nyomvonalán haladt, de autoriter és elitista jelleggel. A reformot Mussolini a tőle megszokott túlzással „a legfasisztább reform”-nak nevezte, úgy tekintettek rá, mint amely konstruktív választ ad az olasz oktatás általános válságára. Ez az állítólagos fasiszta jelleg azonban inkább látszat volt, mint valóság. Az állam, a társadalom és a kultúra fokozatos fasizálása az 1924-es Matteotti-gyilkosság után vett lendületet. A fasiszta kormányzat a Gentile-reformot inkább már áthághatatlan korlátai oldaláról szemlélte, annak a szükségnek a fényében, hogy az iskolát „a nemzet életének” szerves részévé tegyék. Elindult egy olyan folyamat, amelynek során Gentile követői folyamatosan „változtattak” az 1923-as reformon, „kiigazították”, hogy alkalmassá tegyék az álarcától megszabadult rendszer céljaira. A Közoktatási Minisztérium élére kerülő, egymást sűrűn váltó miniszterek a legteljesebb mértékben feláldozták a nagy előd reformját, hogy eszközzé változtassák az iskolát és benne a tanárokat, a rendszer érdekében, egyúttal eleget tudjanak tenni Mussolini víziójának. A Duce körvonalazta, hogy fasizálni kell a nemzetet, annyira, hogy az olasz és a fasiszta végül egyet jelentsen. Mussolini világosan megfogalmazta, mit vár a rezsim az iskolától: követelte, hogy az iskola teremtsen érdeklődést a fasiszta eszmék iránt. Kiemelten fontosnak érezte, hogy az oktatás minden szintjén és minden intézményében a fasiszta szellemében neveljék az ifjakat. Mussolini szerint az iskolának az első helyen kell lennie, ahol formázzák az „olasz jellemet”. A Duce szükségesnek tartotta, hogy megteremtsék a fasiszta „új olaszait”, akik összetéveszthetetlenek a „múlt olaszaival”. A Giuseppe Bottai által kidolgozott és a Fasiszta Nagytanács által 1939-

elején elfogadott „Carta della Scuola” programpontjai a nevelést már egyértelműen politikai tevékenységként értelmezik.

Megállapítottam, hogy az iskolának a párt mutatott utat. Nyíltan kimondásra került, hogy „az iskola a fasiszmus szolgálóleánya”, vagyis az iskolában folyó átideologizálást törvényesítik a fasiszta elvek. Az iskola igazi „belső harc” színterévé vált, itt kellett (volna) „az új ideálokat” beleplántálni a lelkekbe.

Bemutattam, hogy a gyakorlatban az új generációk kinevelésének hosszadalmas és komplikált nevelési és oktatási feladata két szinten valósult meg: az oktatás jelentette az egyiket, a párt fiataloknak létesített szervezetei pedig a másikat. A fiatal generációk „beszervezése” és ideológiai nevelése hosszútávú befektetés volt, azt várták tőle, hogy biztosítsa a rendszer fennmaradását. Miután az iskola egymagában nem tudott a politikai ideológia közvetítésével megbirkózni, a feladat a fiatalok fasiszta szervezeteire várt. A háború állt a fasiszta doktrína piedesztálján. A gyerekekbe megpróbálták beleoltani a háborús szellemet, az engedelmisséget, az alávetést a felsőbb hatalomnak. Felmagasztalták a fizikai erőt, az erőszakot követendőnek láttatták. A pacifizmusra pedig úgy tekintettek, mint amely alapvetően összeegyeztethetetlen a fasiszta állammal.

Megfogalmaztam, hogy az oktatási tevékenység a korszak légkörét tükrözte. A harmincas évek derekától még erősebbé vált az állam beavatkozása az iskola világába, az iskolai programokban helyet kapott az előzetes katonai felkészítés. A harmincas évek második felében pedig Etiópia megszállásával és a Birodalom megalapításával a háborús tartalmak tettek szert mind nagyobb jelentőségre. Az etiópiai háborúval aztán valami új is megjelent, a fajvédelem.

Kimutattam, hogy Mussolini rendszere komoly sebet ejtett a zsidó közösségen. A fasiszmus évtizedei alatt ők szenvedték el a legsúlyosabb jogsérelmet. A 30-as években a rezsim sajátos kettős kommunikációja megtévesztő hatással bírt az Itáliai-félsziget zsidó közösségére, majd az 1938-as esztendő történései mind közelebb vitték őket a diszkriminációhoz. Az első faji alapú támadás színterét az iskola világa jelentette, amikor 1938 őszén az olasz zsidókat kizárták az állami iskolákból, hogy „zsidómentessé” tegyék az oktatási szférát. A fasiszta iskolában nem volt helyük zsidó tanároknak és diákoknak.

Az elemzett bőséges forrásanyag meggyőzően bizonyította, hogy az iskola nemcsak a mindent maga alá gyűrő rendszer, de a zsidók számára is kiemelt fontosságú volt. Az egyik legföltettebb terület volt, mindkét részről. Hetvenöt évvel ezelőtt az olaszországi zsidó közösség iskolák nyitásával válaszolt a zsidóellenes törvények barbarizmusára, otthont adott az állami oktatásból kizárt diákoknak.

Visszaemlékezésekre építve körképet adtam zsidó iskolákról. Az apartheid rendszer teremtette zsidó iskolában töltött idő a diákok emlékezetében úgy él, mint ami „nagyon szép volt.” Az iskolával kapcsolatos szóhasználat is beszédes. „Drága zsidó iskolának”, „iskolácskának” nevezték a zsidó diákok és szimbolikus értelmet tulajdonítottak neki. Különleges, egyben paradox dolog volt, hogy a zsidó iskolák belső életét nem ellenőrizte a fasiszta kormányzat, így ide nem hatolt be a fasiszta nevelési doktrína. A zsidó diákok izolált világba kerültek, zárt tanítási-tanulási színtérre, amely „fény sugar” volt a kirekesztő légkörben. Beppino Zuckermann úgy fogalmazott, hogy a zsidó iskolát „Izrael hite éltette”.

Megállapítottam, hogy a Fasiszta Nagytanács 1938. október 6-áról 7-re virradó éjjel lefolytatott ülésén készítették elő az 1938. november 17-i fajvédelmi kerettörvény cikkelyeit képező irányelveket. Téves az a nézet, miszerint Mussolini „karneváli diktatúrájában” a zsidóellenes intézkedéseket nem vették komolyan, hanem kiskapuk révén – mint például a pozitív diszkrimináció – azok laza szabályokká szelídültek. A fajvédelmi intézkedések a zsidókat tarthatatlan helyzetbe sodorták. A pozitív diszkriminációs kitételek enyhébb színben tüntethetik fel a zsidóellenes törvényt, egyben megtévesztőek voltak a zsidók számára.

Rámutattam, hogy Mussolini antiszemita fordulatában több tényező játszott szerepet: elsőrendűen a náci Németországgal kötött szövetség, amely 1936-tól kezdve egyre szorosabbá vált. A fasiszta rendszer természetéből fakadóan nem tolerálta a „másságot”. A zsidóság jelképes célpont volt: bár évszázadok óta Itália földjén éltek, beolvadtak, vallási szempontból azonban továbbra is jól körülhatárolhatók maradtak. Mussolini vágya az volt, hogy az olaszok egy emberként sorakozzanak mögötte. A felzárkózást, a totális kohéziót célozták a faji törvények, azáltal, hogy a zsidókat kizárták a nemzet életéből. A zsidóellenes törvényhozás a Mussolini-rezsim szellemi és jogi tekintélydemonstrációja volt, az olasz nép felé, egyben szándékával ellentétesen, drámai törésvonal a rezsim-nép viszonyában.

Irodalmak jegyzéke

5 settembre 1938. Un estratto.

<http://thule-italia.com/wordpress/archives/6128?lang=it>

(A letöltés dátuma: 2012.10.10.)

Apicella, Daniele (a cura di) (1999): Il Novecento. I giovani e la memoria.

<http://daniele.apicella.com/novecento/>

(A letöltés dátuma: 2012.05.13.)

Arieti, Stefano (é.n.): Antisemitismo all' italiana.

http://www.bibliomanie.it/antisemitismo_italiana_arieti.htm.

(A letöltés dátuma: 2012.01.08.)

Badini, Cesare (2009): Intervista a Mirella Ascoli Cantoni.

http://www.liceoberchet.it/storia/mirella_ascoli_cantoni/MirellaAscoliCantoni.1938.html

(A letöltés dátuma: 2012.01.08)

Baehr, Arno (2009): Testimonianza.

<http://www.fondazione scuolaebraica.it/la-fondazione/testimonianze-ex-alunni/item/32-tanti-anni-sono-passati-da-quando-ho-lasciato-la-scuola-di-via-eupili-ma-ancor-oggi-quel-nome-mi-fa-commozione-arno-baehr-racconta.html>

(A letöltés dátuma: 2010.03.10.)

Bassani, Giorgio (1962): Finzi-Continiék kertje. Magvető, Budapest.

Bassi, Roberto (2009): Ricordi d'infanzia di Roberto Bassi. Bambino ebreo perseguitato dalle leggi razziali fasciste.

http://www.anpivenezia.org/index.php?option=com_content&view=article&id=76&Itemid=82

(A letöltés dátuma: 2010.10.10.)

Bemporad, Marisa (2008): Intervista.

In: Borsanti, Stefania-Carlucchi, Donatella-Cioni, Alessia-Giampieri Tania-Metta, Alessandra-Savona, Ambra (a cura di): Le testimonianze.

http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf

(A letöltés dátuma: 2010.03.11.)

- Benzimra Zuckermann, Mirella (1986): *La Scuola Media Ebraica di Bologna, nei ricordi di un'allieva*.
http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=6
 (A letöltés dátuma: 2012.02.02)
- Bistoni, Vittor Ugo (1997): *Grandezza e decadenza delle istituzioni Franchetti*. Edimond, Città di Castello.
- Boccia, Pietro (2002): *Socializzazione e controllo sociale*. M&P Edizioni, Liguori.
- Borghi, Lamberto (é.n.): *Testimonianza*.
 In: Borsanti, Stefania-Carlucchi, Donatella-Cioni, Alessia-Giampieri Tania-Metta, Alessandra-Savona, Ambra (a cura di): *Le testimonianze*.
http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf
 (A letöltés dátuma: 2010.03.11.)
- Boschetti Alberti, Maria (2004): *Il diario di Muzzano*. Salvioni Edizioni, Muzzano.
- Boselli, Gabriele – Seganti, Marina (2006): *Dal pensare dalle scuole: riforme*. Armando, Roma.
- Boselli, Gabriele – Serio, Nicola (a cura di) (2005): *Fondazioni culturali delle riforme scolastiche*. Armando, Roma.
- Bottai, Giuseppe (1989): *Diario 1935-1944*. Edizione BUR Supersaggi, Milano.
- Bruni, Elsa (2005): *Greco e latino: le lingue classiche nella scuola italiana (1860-2005)*. Armando Editore, Roma.
- Burza, Viviana (1999): *Pedagogia, formazione e scuola. Un rapporto possibile. Idee e storie dell'educazione*. Armando Editore, Roma.
- Candeloro, Giorgio (1986): *Storia dell'Italia moderna. Vol 9*. Feltrinelli, Milano.
- Carpi, Franca (2005): *Testimonianza*.
 In: *Cosí ho sconfitto il disegno di Hitler*.
<http://www.liceomanzoni.net/download/SintesiOltrelamemoria2005.pdf>
 f
 (A letöltés dátuma: 2010.03.25.)

Carpi, Noemi (2009): Testimonianza.

<http://www.fondazione scuolaebraica.it/la-fondazione/testimonianze-ex-alunni/item/34-la-scuola-di-via-eupili-dopo-la-guerra-ha-fatto-ritrovare-ciascuno-di-noi-ognuno-con-le-sue-esperienze-noemi-carpi-racconta.html>

(A letöltés dátuma: 2010.03.10.)

Cassottana, Olga Rossi (2004): Giuseppina Pizzigoni e la „Rinnovata” di Milano. Editrice La Scuola, Brescia.

Cavaglion, Alberto – Romagnani, Gian Paolo (1988): Le interdizioni del Duce. A cinquant’ anni dalle leggi razziali (1938-1988). Albert Meynier Editore, Torino.

Cavaleri, Paolo (2006): Eravamo tutti Balilla. Dalle scuole del Duce al Lager. Mursia, Milano.

Cavallera, Hervé A. (1997): Giovanni Gentile e Giuseppe Lombardo Radice: i paradigmi della pedagogia. In: Spadafora, Giuseppe (a cura di): Giovanni Gentile: la pedagogia, la scuola. Armando Editore, Roma. 427-461.

Cereja, Federico (1992): Un anniversario e un bilancio a cinquant’ anni di distanza.

In: Lovatto, Alberto (a cura di) (1992): Dalle leggi razziali alla deportazione. Ebrei tra antisemitismo e solidarietà. Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea in provincia di Vercelli „Cino Moscatelli”. 17-26.

Coen, Fausto (1988): Italiani ed ebrei: come eravano. Casa Editrice Marietti, Genova.

Coen, Luisa (1989): Testimonianza.

In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più (1989). Spazio Libri Editori, Ferrara. 48-50.

Colombo, Katia (2004): La pedagogia filosofica di Giovanni Gentile. Franco Angeli, Milano.

Concutelli, Antonio (1999): Roma, città aperta?

In: Apicella, Daniele (a cura di) (1999): Il Novecento. I giovani e la memoria. 106-132.

<http://daniele.apicella.com/novecento/>

(A letöltés dátuma: 2012.05.13.)

Consigli, Luciano (2011): Io, ex bambino delle elementari e quel giorno delle leggi sulla razza.

http://archivistorico.corriere.it/1998/novembre/11/bambino_delle_elementari_quel_giorno_co_0_9811118388.shtml

(A letöltés dátuma: 2012.01.19.)

Corinaldi, Lia (1986): Intervista.

In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 92-94.

Cuomo, Franco (2005): I dieci. Baldini Castoldi Dalai Editore, Milano.

Danon, Graziella (2009): Testimonianza.

<http://www.fondazione scuolaebraica.it/la-fondazione/testimonianze-ex-alunni/item/31-allievi-e-insegnanti-studiavano-e-insegnavano-nella-convinzione-che-fosse-necessario-mettere-in-testa-e-nel-cuore-qualcosa-di-fondamentale-graziella-danon-racconta.html>

(A letöltés dátuma: 2010.03.10.)

Decadenza dall' abilitazione dei liberi docenti di razza ebraica.

In: Caffaz, Ugo (a cura di) (1988): Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista. Giuntina, Firenze. 76-79.

De Felice, Renzo (1989): La legislazione razziale del fascismo.

In: La legislazione antiebraica in Italia e in Europa (1989). Camera dei Deputati, Roma. 11-15.

De Felice, Renzo (1976): Le interpretazioni del fascismo. Laterza, Bari.

De Felice, Renzo (1961): Storia degli ebrei italiani sotto il fascismo.

Giulio Einaudi Editore, Torino.

De Vivo, Francesco (1989): Testimonianza.

In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più (1989). Spazio Libri Editori, Ferrara. 74-81.

Diaz, Dario (2009): Testimonianza.

<http://www.fondazioneescuolaebraica.it/la-fondazione/testimonianze-ex-alunni/item/33-la-scuola-mi-ha-dato-prima-di-tutto-il-senso-di-appartenere-a-una-comunitami-ha-dato-amici-stupendimi-ha-datodario-diaz-racconta.html>

(A letöltés dátuma: 2010.03.10.)

Dichiarazione sulla razza del Gran Consiglio del Fascismo.

http://www.governo.it/GovernoInforma/Dossier/giornata_memoria_2011/leggi_razziali/2_dichiarazione_sulla_razza.pdf

(A letöltés dátuma: 2012.03.07.)

Dispense dal servizio di personale universitario di razza ebraica.

In: Caffaz, Ugo (a cura di) (1988): Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista. Giuntina, Firenze. 69-72.

E. J. levele H. I.-nek (1994)

Elmo, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia.

Baldini&Castoldi, Milano.

Emdim, Rafael (2007): Intervista.

In: Borsanti, Stefania-Carlucchi, Donatella-Cioni, Alessia-Giampieri Tania-Metta, Alessandra-Savona, Ambra (a cura di): Le testimonianze.

http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf

(A letöltés dátuma: 2010.03.11.)

Falco, Anna Marcella (2005): Testimonianza.

In: Così ho sconfitto il disegno di Hitler.

<http://www.liceomanzoni.net/download/SintesiOltrelamemoria2005.pdf>

(A letöltés dátuma: 2010.03.25.)

Falco Tedeschi, Annamarcia (é.n.): Testimonianza.

<http://www.binario21.org/testimonianze/annamarciafalcotedeschi.htm>

(A letöltés dátuma: 2010.03.09.)

Ferruzzi, Federico (1999): Gli ebrei nella Ferrara fascista (1938-1945).

In: Apicella, Daniele (a cura di) (1999): Il Novecento. I giovani e la memoria. 96-106.

<http://daniele.apicella.com/novecento/>

(A letöltés dátuma: 2012.05.13.)

Flack, Edoarda e Cavalieri, Renato (2004): Testimonianza.
 In: Giorno della Memoria 2004. A Regina Gani.
<http://www.liceomanzoni.net/ArchivioMemoriaGiornoMemoria04.pdf>
 (A letöltés dátuma: 2010.04.05.)

Foá, Emilio (1986): Intervista.
 In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 127-134.

Fossi, Marco (2011): „Cacciati? Noi li riprendiamo!”
<http://www.mosaico-cem.it/articoli/comunita/%E2%80%9Cccacciati-noi-li-riprendiamo%E2%80%9D>
 (A letöltés dátuma: 2012.03.09.)

Fubini, Guido (1992): La legislazione „razziale” del fascismo.
 In: Lovatto, Alberto (a cura di) (1992): Dalle leggi razziali alla deportazione. Ebrei tra antisemitismo e solidarietà. Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea in provincia di Vercelli „Cino Moscatelli”. 11-16.o.

Fuori ebrei dalla scuola pubblica. (é.n.)
http://www2.comune.venezia.it/tuttoscuola/parole/testi/scuola_ebraica/ms_scuolaebraica_001.htm
 (A letöltés dátuma: 2012.03.30.)

Gabrielli, Gianluca (2012): Scuola di razza.
<https://scienzeumanegiudici.wordpress.com/2012/03/03/gianluca-gabrielli-scuola-di-razza-1-razzismo-e-societa-italiana-2-gli-anni-del-fascismo-e-quelli-delle-classi-ponte/>
 (A letöltés dátuma: 2012.04.10.)

Galánthai Nagy László (1938a): Olasz állásfoglalás a faji és a zsidókérdésben (1938.07.29).
 Magyar Országos Levéltár, Római Magyar Királyi Követség jelentései (2419/1938, K 63-23/2)

Galánthai Nagy László (1938b): Az olasz faji kérdés újabb fejleményei (1938.08.06.).
 Magyar Országos Levéltár, Római Magyar Királyi Követség jelentései (2419/1938, K 63-23/2)

Gandini, Carati (2005): Testimonianza.
 In: Così ho sconfitto il disegno di Hitler.
<http://www.liceomanzoni.net/download/SintesiOltrelamemoria2005.pdf>
 (A letöltés dátuma: 2010.03.25.)

Gaudio, Angelo (1995): Scuola, Chiesa e fascismo. La scuola cattolica in Italia durante il fascismo (1922-1943). Editrice La Scuola, Brescia.

Gherlone, Michele (é.n.) (a): Intervista alle signore Bianca Lopez Voghera e Linda Candia Untersteiner.
<http://www.liceoberchet.it/storia/voghera.htm>
 (A letöltés dátuma: 2012.04.20.)

Gherlone, Michele (é.n.) (b): La vicenda della prof. Sacerdoti come studentessa al Berchet (1932-1938).
<http://www.liceoberchet.it/storia/sacerdoti.htm>
 (A letöltés dátuma: 2012.04.20.)

Giarizzo, Giuseppe (1997): Giovanni Gentile, intellettuale del Novecento.
 In: Spadafora, Giuseppe (a cura di) (1997): Giovanni Gentile: la pedagogia, la scuola. Armando Editore, Roma. 59-75.

Gross, Daniela (2008): Gli alunni della scuola ebraica 70 anni dopo le leggi razziste.
<http://moked.it/triestebraica/2008/12/02/trieste-70-anni-dopo-le-leggi-razziste-gli-alunni-della-scuola-ebraica-s'incontrano>
 (A letöltés dátuma: 2010.03.05.)

Grotti, Lorenzo (1999): „Nascosti da qualche parte”. Una storia ferrarese.
 In: Apicella, Daniele (a cura di) (1999): Il Novecento. I giovani e la memoria. 80-96.
<http://daniele.apicella.com/novecento/>
 (A letöltés dátuma: 2012.05.13.)

Guerri, Giordano Bruno (1976): Giuseppe Bottai un fascista critico. Feltrinelli Editore, Milano.

Guerri, Giordano Bruno (2010): L'antisemitismo fascista? Era nelle coscienze degli italiani.
http://www.ilgiornale.it/cultura/lantisemitismo_fascista_era_coscienze_italiani/31-10-2010/articolo-id=483784-page=0-comments=1
 (A letöltés dátuma: 2012.01.05.)

Guzzo, Giuseppe (2003): Scuola elementare addio. Rubbettino, Catanzaro.

Il Manifesto della razza.

In: Caffaz, Ugo (a cura di) (1988): Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista. Giuntina, Firenze. 22-25.

Imagnola, Marca (2011): Vittime delle leggi razziali.

oma.repubblica.it/cronaca/2011/01/25/news/scuola_garibaldi_rintraccia_tre_ex-alunni_vittima_delleLeggi_razziali-11634437/

(A letöltés dátuma: 2012.04.09.)

Isman, Franco (é.n.): Mussolini, le leggi razziali e Trieste.

<http://www.arengario.net/poli/poli528.html>

(A letöltés dátuma: 2012.01.30.)

Isnenghi, Mario (1979): L' educazione dell' italiano. Il fascismo e l' organizzazione della cultura. Capelli Editore, Bologna.

Jona, Emilio (1992): Testimonianza.

In: Lovatto, Alberto (a cura di) (1992): Dalle leggi razziali alla deportazione. Ebrei tra antisemitismo e solidarietà. Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea in provincia di Vercelli „Cino Moscatelli”. 95-99.

La Carta della razza.

In: Caffaz, Ugo (a cura di) (1988): Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista. Giuntina, Firenze. 19-21.

La „Carta della Scuola” del 1939. (é.n.).

<http://antologia.marcovalerio.com/programmi/1939.htm>

(A letöltés dátuma: 2010.01.06.)

La difesa della razza nella scuola. Scuola ariana e scuola ebraica.

In: Elmo, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, Milano. 149-157.

Levi, Primo (1986): Intervista.

In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 134-147.

Levi Colla, Ines (é.n.): Ricordi di un'insegnante della Scuola Media Ebraica di Bologna.
http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=7

(A letöltés dátuma: 2012.02.02.)

Lombardo Radice, Laura – Ingrao, Chiara (2005): Soltanto una vita. Baldini Castoldi Dalai Editore, Milano.

Lopez, Guido e Tedeschi, Anna Marcella (1986): Intervista.
 In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 155-158.

Lucci, Francesco (1999): La persecuzione contro gli ebrei a Firenze.
 In: Apicella, Daniele (a cura di) (1999): Il Novecento. I giovani e la memoria. 39-64.

<http://daniele.apicella.com/novecento/>

(A letöltés dátuma: 2012.05.13.)

Lupo, Salvatore (2005). Il fascismo. Donzelli, Roma.

Luzzato, Nelly (2008): Intervista.

In: Borsanti, Stefania–Carlucci, Donatella–Cioni, Alessia–Giampieri Tania–Metta, Alessandra–Savona, Ambra (a cura di): Le testimonianze.

http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf

(A letöltés dátuma: 2010.03.11.)

Manetti, Martino (1999): L'ideologia nazista e l'emigrazione ebraica.
 In: Apicella, Daniele (a cura di) (1999): Il Novecento. I giovani e la memoria. 268-280.

<http://daniele.apicella.com/novecento/>

(A letöltés dátuma: 2012.05.13.)

Manifesto degli scienziati razzisti.

http://www.governo.it/GovernoInforma/Dossier/giornata_memoria_2011/leggi_razziali/1_manifesto_scienziati_razzisti.pdf

(A letöltés dátuma: 2012.03.05.)

Marchioni, Andrea (1999): La Chiesa, Firenze, gli ebrei.

In: Apicella, Daniele (a cura di) (1999): Il Novecento. I giovani e la memoria. 64-80.

<http://daniele.apicella.com/novecento/>

(A letöltés dátuma: 2012.05.13.)

Margiotta, Umberto (1975): Giuseppe Lombardo Radice: tra attualità pedagogica ed irrisoluzione storica. Capelli Editore, Bologna.

Mazzatosta, Teresa Maria (1978): Il regime fascista tra educazione e propaganda 1935-1943. Nuova Universale Capelli Editore, Bologna.

Messina, Amadeo (a cura di) (1993): Le letterine dei Balilla. Colonnese Editore, Napoli.

Michaelis, Meir (1982): Mussolini e la questione ebraica. Edizioni di Comunità, Milano.

Migliau, Bice – Procaccia, Micaela (1993): La documentazione della scuola media ebraica di Roma.

In: Mezzabotta, Liliana (a cura di) (1993): Italia Judaica. Gli ebrei nell' Italia unita 1870-1945. Ministero per i Beni Culturali e Ambientali. Ufficio Centrale per i Beni Archivistici, Roma. 453-463.
http://www.archivi.beniculturali.it/DGA-free/Saggi/Saggi_26.pdf
 (A letöltés dátuma: 2011.10.10.)

Minerbi, Sergio I. (1989): Le leggi razziali e i singoli ebrei.

In: La legislazione antiebraica in Italia e in Europa (1989). Camera dei Deputati, Roma. 33-44.

Moneta, Laura (2002): Nascita, crescita e vicissitudini della scuola ebraica di Milano.

<http://www.morasha.it/tesi/mnta/mnta01.html>
 (A letöltés dátuma: 2009.01.07.)

Orano, Paolo (1937): Gli ebrei in Italia. Pinciana, Roma.

Ormos Mária (1987): Mussolini. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

Ortona „Lungo”, Silvio (1992): Testimonianza.

In: Lovatto, Alberto (a cura di) (1992): Dalle leggi razziali alla deportazione. Ebrei tra antisemitismo e solidarietà. Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea in provincia di Vercelli „Cino Moscatelli”. 101-102.

Ottolenghi, Massimo (1986): Intervista.

In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 166-171.

Ottolenghi Mortara, Luisella (1989): Testimonianza.

In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più (1989). Spazio Libri Editori, Ferrara. 99.

Ovassa, Carla (1986): Intervista.

In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 172-175.

Pajes, Chajm (1986): Intervista.

In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 175-178.

Palermo, Giulio (2011): L' Università dei baroni. Edizioni Punto Rosso, Milano.

Pardo, Lucio (é.n.): Le scuole ebraiche di Bologna, dopo le leggi razziali.
http://www.comunitadibologna.it/index.php?option=com_content&task=view&id=5

(A letöltés dátuma: 2012.02.02.)

Parente, Luigi – Gentile, Fabio – Grillo, Rosa Maria (2005): Giovanni Preziosi e la questione della razza in Italia. Rubbettino Editore, Soveria Mannelli.

Pellegrini, Imelde Rosa (2001): Storie di ebrei. Ediciclo Editore, Portogruaro.

Personale insegnante ebraico dispensato dal servizio.

In: Caffaz, Ugo (a cura di) (1988): Discriminazione e persecuzione degli ebrei nell' Italia fascista. Giuntina, Firenze. 73-75.

Pesci, Furio – Trabalzini, Paola (2009): La persistenza del movimento montessoriano.

http://www.paedagogica.org/doc/La_persistenza_del_movimento_montessoriano.pdf

(A letöltés dátuma:2009.10.10.)

Piperno, Nicla (2008): Intervista.

In: Borsanti, Stefania–Carlucci, Donatella–Cioni, Alessia–Giampieri Tania–Metta, Alessandra–Savona, Ambra (a cura di): Le testimonianze.
http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf

(A letöltés dátuma: 2010.03.11.)

Piscopo, Ugo (2006): La scuola del regime. Guida, Napoli.

Pizzigoni, Giuseppina (1914): Ai maestri.

In: Cassottana, Olga Rossi (2004): Giuseppina Pizzigoni a la „Rinnovata” di Milano. Editrice La Scuola, Brescia. 275-260.

Pizzigoni, Giuseppina (1929): Il mio asilo infantile. Sachetti & C., Milano.

Pizzigoni, Giuseppina (1910): Scuola elementare secondo il metodo sperimentale.

In: Cassottana, Olga Rossi (2004): Giuseppina Pizzigoni e la „Rinnovata” di Milano. Editrice La Scuola, Brescia. 246-249.

Pizzigoni, Giuseppina (1910): Scuola nuova.

In: Cassottana, Olga Rossi (2004): Giuseppina Pizzigoni e la „Rinnovata” di Milano. Editrice La Scuola, Brescia. 255-260.

Pontecorvo, Aldo (2008): Testimonianza.

In: Borsanti, Stefania-Carlucchi, Donatella-Cioni, Alessia-Giampieri Tania-Metta, Alessandra-Savona, Ambra (a cura di): Le testimonianze. http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf (A letöltés dátuma: 2010.03.11.)

Pontecorvo, Laura (2008): Intervista.

In: Borsanti, Stefania-Carlucchi, Donatella-Cioni, Alessia-Giampieri Tania-Metta, Alessandra-Savona, Ambra (a cura di): Le testimonianze. http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf (A letöltés dátuma: 2010.03.11.)

Pontecorvo, Mario (2008): Intervista.

In: Borsanti, Stefania-Carlucchi, Donatella-Cioni, Alessia-Giampieri Tania-Metta, Alessandra-Savona, Ambra (a cura di): Le testimonianze. http://osp.provincia.pisa.it/cds/gestione_cds/quaderni/q14_cap5.pdf (A letöltés dátuma: 2010.03.11.)

Potremoli, Emma (2005): Testimonianza.

In: Così ho sconfitto il disegno di Hitler.

<http://www.liceomanzoni.net/download/SintesiOltrelamemoria2005.pdf>

(A letöltés dátuma: 2010.03.25.)

Preti, Luigi (1968): Impero fascista, africani ed ebrei. Mursia, Torino.

Ravenna, Leone (1989): Testimonianza.

In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú (1989). Spazio Libri Editori, Ferrara. 82-94.

Ravenna, Paolo (1989): Testimonianza.

In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú (1989). Spazio Libri Editori, Ferrara. 38-42.

Regio Decreto Legge (RDL) 5 settembre 1938-XVI, n. 1390.

Provvedimenti per la difesa della razza nella scuola fascista.

<http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380905-1390.htm>

(A letöltés dátuma: 2012.03.13.)

Regio Decreto Legge (RDL) 7 settembre 1938 – XVI, n. 1381.

Provvedimenti nei confronti degli ebrei stranieri.

<http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380907-1381.htm>

(A letöltés dátuma: 2012.03.04.)

Regio Decreto Legge (RDL) 23 settembre 1938-XVI, n. 1630.

Istituzione di scuole elementari per fanciulli di razza ebraica.

<http://www.olokaustos.org/archivio/documenti/italia/380923-1630.htm>

(A letöltés dátuma: 2012.03.13.)

Regio Decreto Legge (RDL) 15 novembre 1938-XVII. n. 1779.

Integrazione e coordinamento in unico testo delle norme già emanate per la difesa della razza nella Scuola Italiana.

In: Elmo, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, Milano. 167-170.

Regio Decreto Legge (RDL) 17 novembre 1938-XVII. n. 1728.

Provvedimenti per la difesa della razza italiana.

In: Elmo, Luciano (1939): La condizione giuridica degli ebrei in Italia. Baldini&Castoldi, Milano. 159-166.

Rivera, Annamaria (2009): Regole e roghi. Edizioni Dedalo, Bari.

Rodotá, Stefano (1997): Libertá e diritti in Italia dall' unitá ai giorni nostri. Donzelli, Roma.

Romagnani, Gian Paolo (1992): „Il veleno di una fede feroce” L' Italia di fronte alle leggi razziali.

In: Lovatto, Alberto (a cura di) (1992): Dalle leggi razziali alla deportazione. Ebrei tra antisemitismo e solidarietà. Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea in provincia di Vercelli „Cino Moscatelli”. 27-38.

Sale, Giovanni (2008): I primi provvedimenti antiebraici e la Dichiarazione del Gran Consiglio del Fascismo.

<http://chiesa.espresso.repubblica.it/articolo/206825>

(A letöltés dátuma: 2012.02.13.)

Saltini, Luca (2004): Maria Boschetti Alberti e il mondo culturale ticinese. Salvioni Edizioni, Bellinzona.

Santarelli, Enzo (a cura di) (1979): Scritti politici di Benito Mussolini. Feltrinelli, Milano.

Sante Di Pol, Redi (2005): L' istruzione infantile in Italia. Marco Valerio Editore, Torino.

Sarfatti, Michele (2009): Contenuto e modalità delle persecuzione antiebraica dell' Italia fascista 1938-1943.

In: Garlati, Loredana – Vettor, Tiziana (2009): Il diritto di fronte all' infamia nel diritto. Giuffrè Editore, Milano. 137-146.

Sarfatti, Michele (1989): Il volume 1938. Le leggi contro gli ebrei e alcune considerazioni sulla normativa persecutoria.

In: La legislazione antiebraica in Italia e in Europa (1989). Camera dei Deputati, Roma. 47-56.

Sarfatti, Michele (2008): La legislazione antiebraica del 1938. Le nostre conoscenze a settant'anni di distanza.

www.italia-liberazione.it/ita/doc/leggirazziali_70esimo.pdf

(A letöltés dátuma: 2010.10.12.)

Scaglioni, Gianfranco (1989): Testimonianza.

In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai piú (1989). Spazio Libri Editori, Ferrara. 51-66.

Schleimer, Uta (2004): Die Opera Nazionale Balilla bzw. Gioventù Italiana del Littorio und die Hitlerjugend: eine vergleichende Darstellung. Waxmann Verlag, Münster.

Sinigaglia, Roberto (2011): Le leggi razziali del 1938 in Italia.
http://www.tuttostoria.net/%5CDocumenti%5CLeggi_razziali_1938_sinigaglia.pdf
 (A letöltés dátuma: 2012.01.09.)

Sofia, Bianconi (2009): La legislazione razzista in Italia e in Europa. Aracne, Roma.

Sorani, David (2011): Le leggi razziali e la scuola.
<http://www.torinolaica.it/ArchivioDelComitatoTorinesaPerLaLaicitaDellaScuola/RelSORANI2011.htm>
 (A letöltés dátuma: 2012.07.18.)

Spadafora, Giuseppe (a cura di) (1997): Giovanni Gentile. La pedagogia. La scuola. Atti del convegno di pedagogia (Catania, 12-13-14 dicembre 1994) e altri studi. Armando Editore, Roma.

Stefani, Piero (1989): Testimonianza.
 In: Le leggi razziali del 1938. Ricordare perché non accada mai più (1989). Spazio Libri Editori, Ferrara. 95-98.

Storia della Comunità Ebraica di Pisa.
<http://www.pisaebraica.it/comunita/storia3.htm>
 (A letöltés dátuma: 2012.03.11.)

Szabolcsi Miksa (2011): Olasz zsidók között. Gabbiano Print, Budapest.

Tanti, Giovanna (a cura di) (2002): La politica razziale del fascismo. Documenti dell' Archivio di Stato di Pisa. Quaderni del Centro per la didattica della Storia. Bandecchi&Vivaldi, Pontedera.

Terracina, Piero (é.n.): Questo brano.
<http://www.ucei.it/giornodellamemoria/?cat=10&pag=30>
 (A letöltés dátuma: 2012.01.28.)

Toaff, Emilio (1986): Intervista.
 In: Nicola Cracciolo (1986): Gli ebrei e l' Italia durante la guerra 1940-1945. Bonacci, Roma. 198-202.

Tognarini, Ivano (2002): Il vecchio libro. La scuola del ventennio fascista: Balilla e Piccole Italiane, soldati e massaie. Edizione Polistampa, Firenze.

Tognon, Giuseppe (1997): La riforma scolastica del ministro Gentile (1922-1924).

In: Spadafora, Giuseppe (a cura di) (1997): Giovanni Gentile. La pedagogia. La scuola. Armando Editore, Roma. 319-338.

Treves, Alberto (1992): Testimonianza.

In: Lovatto, Alberto (a cura di) (1992): Dalle leggi razziali alla deportazione. Ebrei tra antisemitismo e solidarietà. Istituto per la storia della Resistenza e della società contemporanea in provincia di Vercelli „Cino Moscatelli”. 103-105.

Turi, Gabriele (1995): Giovanni Gentile. Una biografia. Giunti Editore, Firenze.

Turi, Gabriele (1989): Ruolo e destino degli intellettuali nella politica razziale del fascismo.

In: La legislazione antiebraica in Italia e in Europa (1989). Camera dei Deputati, Roma. 95-120.

Vico, Giuseppe (2007): L' avvento educativo dei „poveri cristi”. Vita e Pensiero, Milano.

Vigevani Jarach, Vera (2008): Testimonianza.

http://www.italia-liberazione.it/ita/doc/leggirazziali_70esimo.pdf
(A letöltés dátuma: 2012.05.12.)

Villany Frigyes (1938): A zsidókérdés a fasiszta Nagytanácsban. (1938.10.08.).

Magyar Országos Levéltár, Római Magyar Királyi Követség jelentései (2419/1938, K-63-23/4)

Villany Frigyes (1938): A fasiszta Nagytanács újabb ülése (1938.10.22.).

Magyar Országos Levéltár, Római Magyar Királyi Követség jelentései (3633/1938, K-63-23/4)

Villany Frigyes (1938): Az olasz minisztertanács fajvédelmi határozatai (1938.11.12.).

Magyar Országos Levéltár, Római Magyar Királyi Követség jelentései (2419/1938, K-63-23/4)

Villosio, Martino (2009): Montessori, tutto iniziò in Umbria. Cent'anni fa. Anniversario, Maggio, 2009.

http://www.sgrtv.it/scuola/prodotti/nono_biennio/periodico/QC_maggio_2009.pdf

(A letöltés dátuma: 2009.12.20.)

Vivanti, Corrado (2007): Un ragazzo negli anni del razzismo fascista.

<http://www.articolo3.org/wp-content/uploads/2012/09/Vivanti.-Un-ragazzo-negli-anni-del-razzismo-fascista1.pdf>

(A letöltés dátuma: 2012.10.15.)